

Ангел Николов (София, България)

СТАРОБЪЛГАРСКИЯТ ПРЕВОД НА „ИЗЛОЖЕНИЕ НА ПОУЧИТЕЛНИ ГЛАВИ КЪМ ИМПЕРАТОР ЮСТИНИАН“ ОТ ДЯКОН АГАПИТ И РАЗВИТИЕТО НА ИДЕЯТА ЗА ДОСТОЙНСТВОТО НА БЪЛГАРСКИЯ ВЛАДЕТЕЛ В КРАЯ НА IX – НАЧАЛОТО НА X В.

„Изложение на поучителни глави към император Юстиниан“ от дякон Агапит (Ἐκθυεῖς κεφαλαίων παραινετικῶν, σχεδιασθεῖσα παρὰ Ἀγαπητοῦ διακόνου τῆς ἁγιωτάτης τοῦ θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας, πρὸς βασιλέα Ἰουστινιανόν, ὃν ἀκροστιχίς ὡδέ πως ἔχει· Τῷ θειοτάτῳ βασιλεῖ ἡμῶν Ἰουστινιανῶ, Ἀγαπητὸς ὁ ἐλάχιστος διάκονος)¹ е един от най-ранните образци на разпространените във византийската литература „владетелски огледала“ – своеобразни трактати по въпросите на теорията, етиката и практиката на властта, които под формата на поучения обрисували образа на идеалния император². Текстът е съставен през ранния период от управлението на Юстиниан I (527–565), със сигурност преди смъртта на императрица Теодора през 548 г. (Frohne 1985:159–163; Baldwin, Ševčenko 1991:34; Kapitánffy 1994:65–70), и е изграден от 72 глави, чиито заглавни букви образуват акростих с посвещение на Юстиниан I. „Изложението“ отразява характерната за ранновизантийската епоха концепция за управлението, съсредоточена не върху връзката на императора с държавата или църквата, но върху неговата връзка с Бога. Абсолютната власт на императора е ограничена от неговата отговорност пред стоящия над него Бог, но не и пред народа под него, а това предопределя и липсата на разделение между сферите на църквата и държавата (Henry 1967:304–308).

Богоизбраният император властва над целия свят (гл. 2), господар е на всички хора, но заедно с тях е роб на Бога (гл. 68); макар и човек обаче, царят е подобен на Бога поради властта на своя сан (гл. 21), пазен е от Бога (гл. 62) и представлява негов земен образ (гл. 37), а земната му власт наподобява небесното царство (гл. 1). Сам императорът трябва да се уподобява в своите

¹ Издания: Agapeti Diaconi Expositio capitum admonitorium. – PG 86:1163–1185; Iangevalia 1995; Riedinger 1995. Навсякъде се позовавам на текста на „Изложението“ по изданието на Р. Ридингер, като указвам номера на съответната глава.

² Общо върху византийските „огледала“: Hunger 1978:157–165; Prinzing 1988:1–31; Чичуров 1990; Jeffreys, Kazhdan 1991:1379–1380.

дела на Бога (гл. 37) чрез благочестие, милосърдие, благодеяние, умереност, снисходителност, човеколюбие, справедливост. Императорът е призван да пази законите (гл. 27) и да бъде всеобщ благодетел (гл. 19) за своите поданици.

„Изложението“ на Агапит, като една компилация от множество често срещани в поучителната литература топоси, не внася практически нищо ново във византийската теория за властта. Това произведение обаче добива широка популярност, преведено е на старобългарски език още в края на IX – началото на X в. и намира голямо разпространение в славянския свят, като оказва влияние върху политическата мисъл в България, в Киевска и Московска Русия³.

„Изложението“, наред с поучителните произведения на Исократ („Ad Demonicum“, „Ad Nicoclem“, „Nicocles vel Cyprii“), от които черпи вдъхновение дякон Агапит (Dvornik 1966:201; Frohne 1985:179–184), има забележимо въздействие върху творчеството на патриарх Фотий (858–867; 877–886). Патриархът използва трудовете на Исократ при написването на своето Послание до българския княз Борис I-Михаил (852–889; †907) (Laourdas, Westerink 1983:1–2). Впоследствие „Ad Demonicum“, „Ad Nicoclem“, „Изложението“ на Агапит и Посланието до българския княз са сред основните източници на изготвените около 880 г. „Поучителни глави“ (κεφάλαια παραίνετικά) на император Василий I (867–886) към сина му Лъв⁴ – текст, считан от мнозина изследователи за дело на Фотий или на автор от неговия кръг.

Славянските преводи на „Изложението“, Посланието на патриарх Фотий до княз Борис I-Михаил и „Поучителните глави“ на Василий I към Лъв намират разпространение в средновековната ръкописна традиция и тяхното възникване трябва да се свърже с интензивната книжовна дейност в България около края на IX – началото на X в. (Николов 1999:74–88). Засилването на интереса към тези произведения във Византия, обусловило и попадането им в репертоара на преславските преводачи, несъмнено има връзка с дейността на патриарх Фотий в края на 70-те – началото на 80-те г. на IX в., когато в Константинопол пребивава и получава своето образование бъдещият български владетел Симеон.

Като изхождаме от предпоставката, че създаването на превода свидетелства за известна близост между превежданата и превеждащата традиция (Чичуров 1990:11), тук ще се постареем да изясним доколко общата идейна насоченост на „Изложението“ отговаря на културните и идеологическите тенденции след покръстването на българите и особено през управлението на Симеон I (893–927).

---

³ Вальденберг 1926:27–34; Ševčenko 1954:141–179; Ševčenko 1991:49–87; Зимин, Лурье 1959:90–93, 183–185, 232–235, 260–262 (неточности), 282–283; Лурье 1960:475–478; Ševčenko 1978:27–36; Ševčenko 1981:327; Ševčenko 1991:592; Hunt 1993:786; Dörmann 1995:225–229. През 1509 г. във Венеция е публикувано първото печатно издание на гръцкия текст с успореден латински превод, а през следващите десетилетия се появяват печатни преводи на „Изложението“ на основните европейски езици: немски (Кьолн, 1530), английски (Лондон, 1530), френски (Париж, 1563) – така „огледалото“ на Агапит добива изключителна популярност в Западна Европа през XVI–XVII в. (Frohne 1985:21–110).

⁴ Най-достъпно, но вече остаряло издание: Basilii imperatoris Romanorum Exhortationum capita sexaginta sex ad Leonem filium. – PG 107:XXI–LVI; критическо издание: Emminger 1913:23–73.

Между 864 г. и първите десетилетия на Х в. българската държава се трансформира от езическо ханство в царство (Гюзелев 1981:178–204; Божилов 1983:45–47; Гюзелев 1994:39–66; Божилов 1995:73–129). Независимо от дълбоките промени в живота на новопокръстеното българско общество обаче, княз Борис I-Михаил продължава да носи наследената от неговите предци езичници титла ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων (вече призната официално от Византия) и живее „със завещаната му по традиция идея, че той е равностоен на византийския василевс, а не негов подчинен духовно и политически син“ (Гюзелев 1969:180). За изключителния авторитет на княза свидетелства обстоятелството, че неговите съвременници го смятат за „Божи избраник“ (Ангелов 1978:84), а в по-късните извори той е представян като истински цар на българите, равнопоставен с византийския василевс и с немския крал (Иванов 1931:290).

Именно от сблъсъка на преосмислената в християнски дух представа за богоустановената власт на българския владетел с византийската ойкуменистична доктрина се ражда имперската идея на Симеон I, който възнамерява на базата на Византия да изгради една нова християнска империя, обърната към славяните и към номадските народи (Божилов 1983:115–116; Божилов, Гюзелев 1999:254–255).

Третият син на Борис I-Михаил, монахът Симеон, е изтласкан на политическата сцена от своя баща-черноризец, който детронира първородния си син Владимир-Расате (889–893) и налага радикални промени в живота на държавата: издига Симеон, премества столицата от Плиска в Преслав, официално налага славянския език в богослужбната практика. Всичко това, както и първите военни победи на новия княз срещу Византия и маджарите (отново с намесата на неговия баща-монах), създава около имената на Борис I-Михаил и Симеон I ореол на мистично величие, отразен в създадения около началото на Х в. старобългарски цикъл от сказания за чудесата на св. великомъченик Георги: *Слышн же, Кланменте, по семъ оуже оудолъветъ Семіиунъ князь врагомъ своимъ снлюю Хвою <и попрет я подножие ногама своима, и тако его Бог прославит, яко никого ж в роде Болгарсте>*⁵.

Убеждението на Симеон, че е богоизбран владетел със своя мисия, довело до коренна промяна на взаимоотношенията му с Византия: през 913 г. той принуждава византийското правителство да му признае титлата βασιλεὺς, а впоследствие оспорва легитимността на император Роман I Лакапин, като си присвоява и използва титлите βασιλεὺς Ῥωμαίων, βασιλεὺς Ῥωμαίων καὶ Βουλγάρων⁶.

Появата около началото на Х в. на старобългарския превод на адресираното към Юстиниан I „Изложение“ подсказва, че в интелектуалния кръг около

⁵ Ангелов 1978:94. Цитираното в скобите продължение на този пасаж беше публикувано наскоро от А. Турилов според руски препис от XVII в. в ръкопис ГИМ – Музейское собр. № 1031 (Турилов 1996:96).

⁶ Theodorus Daphnopates, ep. 5. 20–21, 33 (Darrouzès, Westerink 1978:59). Общо по въпроса: Божилов 1983:98–117. Вж. също оловните печати на Симеон с легенда: 1) л. + Ἐρινοπυός βασιλεός πολά τ(ά ἔτη), гр. + Συμεών βασιλεύ(ς) πολ(ά) ἀύ|ξ|ι τ(ά ἔτη) (Beševliev 1963:332; Йорданов 1993:9, 27–28); 2) л. + Νικοπυούς βασ(ι)λύο(ς) πολ(λ)ά τὰ ἔ(τη), гр. + Συμεών ἐν Χρισ(τῷ) βασιλε(ύς) Ρομέων (Йорданов 1993:10, 28–29). За титлата цѣсарь: Бакалов 1995:155–159.

Симеон I е култивиран един политически идеал, който предполага съизмерването на личното и гражданското поведение на българския владетел с критериите и изискванията, прилагани спрямо византийските императори. Със самия акт на превеждането анонимният български книжовник практически преадресира „Изложението“ към Симеон I, който като един „Нов Юстиниан“ се стреми да възкреси и изпълни с ново съдържание някогашното величие на християнската империя⁷ (Николов 2000:144).

Тук ще маркираме някои основни идеи на „Изложението“ и ще анализираме изворите, които подсказват за стремежа на самопровъзгласилия се за василевс на ромеите Симеон да моделира своя образ в очите на византийците и на собствените си поданици съобразно традиционните представи за „идеалния“ император.

1. ЦАРЯТ – БОГОИЗБРАН, БОГОПОДОБЕН И БОГОХРАНИМ ГОСПОДАР НА ВСЕЛЕНАТА

Още от началото на своето управление Симеон живее с идеята за своята мисия като Божи избраник. В старобългарския цикъл от чудеса на св. Георги възкачването на Симеон на престола е представено с думите *бѣ бѣвннѣ бжѣ и Мнѣхланѣ на Сѣмевнѣ* (Кодов 1969:143) – новият княз е избран от Бога и призван от Борис I-Михаил да продължи делото на християнската просвета сред българите. Увереност в това му дава и наследената от неговия баща титла *ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων*.

Със самочувствието на истински харизматичен владетел Симеон обосновава с Божията воля своите претенции върху византийския престол, като оспорва провъзгласяването (на 17. XII. 920 г.) на Роман I Лакапин за съимператор на младия Константин VII (913–959). Патриарх Николай Мистик пише, че Симеон се стреми към завладяването на онази царска власт, която е поставяла всеки народ под краката си, и добавя: „...ти казваш, чедо мое, че Бог така желае... „Да, – казваш ти – но Божия воля е аз да взема властта над ромеите“⁸. Според патриарха сърцето на Симеон е обзето от мисълта да седне на престола на ромейското царство: „и си сметнал, че си научил – не зная откъде – че това е Богу угодно“⁹. След смъртта на Николай Мистик през 925 г. самият Роман I Лакапин се противопоставя на претенциите на Симеон: „Кой не знае, че нищо наше не ти е дадено от Бога, защото той се гнуси от мъж кръвожадник и лукав?“¹⁰

⁷ Патриарх Фотий в посланието си до княз Борис I-Михаил представя Юстиниан I като най-могъщия от императорите, държали римската власт – Photii Patriarchae ep. 1. 275–277 (Laourdas, Westerink 1983:10; Синицына 1965:107). Според Р. Браунинг Симеон, в стремежа си да изгради една българо-византийска империя, се виждал като наследник на Константин I и Юстиниан I (Browning 1975:160). Едва ли обаче Симеон е желаел да си изгради образ на „Нов Константин“: патриарх Фотий възхвалява покръстителю на българите Борис I-Михаил, че се е издигнал до подражание на примера на Константин I Велики – Photii Patriarchae ep. 1. 562–563 (Laourdas, Westerink 1983:19; Синицына 1965:112). За Борис I-Михаил като „Нов Константин“: Ангелов 1999:178.

⁸ Nicolai I Patriarchae ep. 21. 62, 128 (Jenkins, Westerink 1973:144, 148); ГИБИ 4:259, 261. Кorigирам българския превод (с. 261): „Но ти казваш, че Бог желае вие (ὑμεῖς) да завземете властта над ромеите“; в превода на Р. Дженкинз: “Yes - you say - but “it is God’s Will that I (ἡμεῖς) should take lordship” over the Romans”.

⁹ Nicolai I Patriarchae ep. 18. 106–107 (Jenkins, Westerink 1973:126); ГИБИ 4: 248.

¹⁰ Theodorus Daphnopates, ep. 5. 81–83 (Darrouzès, Westerink 1978:63); ГИБИ 4:302.

Именно след коронацията на Роман I Лакапин Симеон започва да поддържа (наред с даденото му от Бога право да заеме византийския престол) и своя благочестив стремеж към подражание на Бога. Българският владетел съзнава добре, че концепцията за богоподражанието и богоподобие на християнския император, отразена и в „Изложението“ на Агапит¹¹, е една от фундаменталните особености на византийската политическа теория (Hunger 1965:61–107; Mango 1980:218–220; Nicol 1991:52–53)¹².

Патриархът добре разбира¹³ внушението, което цели да постигне българският цар, и се постаравал да елиминира политическия подтекст на Симеоновото „подражание на Бога“, като го поставя в контекста на абстрактните и общовалидни християнски добродетели¹⁴. Независимо от това Николай Мистик е впечатлен от стремежа на българския владетел да се представя като истински василевс на ромеите, защото в следващото си писмо до Симеон сам се връща към този въпрос: „постъпи добре, и покажи, че „подражанието на Христос и Бог наш“ (τὴν μιμησὶν τοῦ Χριστοῦ καὶ θεοῦ ἡμῶν) (за което споменавах в твоето писмо), също е почетено от теб в тази работа“¹⁵.

В писмата на Симеон след 920 г. се появява и един друг мотив: българският цар се представя като слуга на Христос¹⁶. Изглежда, че Симеон отстоява идеята за богоустановената си власт, като прави алюзии с известния пасаж от Посланието на апостол Павел към римляните: „Всяка душа да се подчинява на върховните власти, защото няма власт, която да не е от Бога; и каквито власти има, те са от Бога наредени. Затова, който се противи на властта, противи се на Божията наредба... защото началникът е Божий служител, теб за добро. Ако пък правиш зло, бой се, защото той ненапрасно носи меч: той е Божий служител и отмъщава с гняв ономува, който прави зло... Затова и

---

¹¹ Agapeti Diaconi Expositio, cap. 37: Ὁ μεγάλης ἐξουσίας ἐπιλαβόμενος τὸν δοτῆρα τῆς ἐξουσίας μμείσθω κατὰ δύναμιν· καὶ γάρ πως τὴν εἰκόνα φέρει τοῦ ἐπὶ πάντων θεοῦ καὶ δι' αὐτοῦ κατέχει τὴν ἐπὶ πάντων ἀρχήν, ἐν τούτῳ δὲ μάλιστα τὸν θεὸν μιμήσεται ἐν τῷ μηδὲν ἠγεῖσθαι τοῦ ἐλεεῖν προτιμότερον; cap. 63: Ὁ μὲν θεὸς οὐδενὸς δεῖται, ὁ βασιλεὺς δὲ μόνον θεοῦ· μιμοῦ τὸν οὐδενὸς δεόμενον...; cap. 21: Τῇ μὲν οὐσίᾳ τοῦ σώματος Ἰσοῦ παντὸς ἀνθρώπου ὁ βασιλεὺς, τῇ ἐξουσίᾳ δὲ τοῦ ἀξιώματος ὁμοίος ἐστὶ τῷ ἐπὶ πάντων θεῷ... (Riedinger 1995:50.1–5; 68.12–14; 38.12–14).

¹² Патриарх Николай Мистик отбелязва в отговора си на писмото, в което Симеон излагал своите претенции да заеме византийския престол: „Като прочетохме твоето писмо, ние бяхме подтикнати да ти пишем, тъй като още в самото встъпление ние намерихме известие за подражание на смирението Божие (θεοῦ ταλεῖνωσιν μιμουμένην). Там казваш, че като подражаваш Богу (μιμούμενος θεὸν), не си върнал назад смирения и прост мъж, но си го допуснал при себе си и си го удостоил да беседваш с него, поради което си ми пратил това писмо... Но прекрасно е началото на твоето писмо, гдето се говори, че подражавайки на Божието смирение (ταλεῖνωσιν μιμούμενος θεοῦ), ти си допуснал при себе си един смирен човек...“ (Nicolai I Patriarchae ep. 21.11–15, 29–30 – Jenkins, Westerink 1973:142; ГИБИ 4:257–258).

¹³ Nicolai I Patriarchae ep. 3.7–10 (Jenkins, Westerink 1973:16); ГИБИ 4:186. Срв.: ep. 4.72–77 (Jenkins, Westerink 1973:24); ГИБИ 4:190.

¹⁴ Nicolai I Patriarchae ep. 21.106–108 (Jenkins, Westerink 1973:146); ГИБИ 4:260.

¹⁵ Nicolai I Patriarchae ep. 18.73–75 (Jenkins, Westerink 1973:124). Българският превод (ГИБИ 4:247) е неясен в сравнение с превода на Р. Дженкинз: “act well, and show that the “imitation of Christ our God” (to which you referred in your letter) is honored in this matter also by you.”

¹⁶ Nicolai I Patriarchae ep. 27.92–94 (Jenkins, Westerink 1973:190); ГИБИ 4:284.

данък плащате; защото те са Божии служители, и с това именно [служене] са постоянно заети“ (Рим. 13:1–2, 4, 6)¹⁷.

2. ЦАРЯТ ФИЛОСОФ

В „Изложението“ като въплъщение на наследения от античността идеал за царя философ е представен именно Юстиниан I, прочут със закриването през 529 г. на най-значимата образователна институция в империята – Платоновата академия в Атина. За Агапит обаче дякон в изградения от Юстиниан I величествен храм на Божията премъдрост – „Св. София“, „цар-философ“ е преди всичко владетелят, който обича Божията премъдрост. Затова той съчетава парафразата на един от ключовите пасажии от диалога на Платон „Държавата“¹⁸ с традиционната дефиниция за философията като „любов към мъдростта“, допълнена с вехтозаветното „начало на мъдростта е страхът Господен“ (Пс. 110:10).

Възвасъ въбывнѣ блгынѣ жнзн времѣ. еже рѣ кто ѿ древнѣхъ бывше. егда философн. възвратъ сѣ. нан црн възлюбавъ премдрѣть. нво любовмдрѣствоующе сподобнсте сѣ црѣвннѣ н црѣствовавше не ѿстоупнсте ѿ цѣломѣцдрѣствѣ. аще во еже любити премдрѣсть. творитѣ мдрѣствовати. начало же премдрѣти стрѣхъ бнн. его же въз перствѣхъ вашн нмѣете прн, н тѣвѣсть естъ глѣмое мною.¹⁹

Този текст звучи като истинско откровение за преславските книжовници от края на IX – началото на X в., доколкото за тях, както и за техните съвременници-византийци, най-истински философ е отдаденият на служение на Бога монах, надарен с високи морални и интелектуални качества (Ševčenko 1956:449–450; Ševčenko 1991:93–95; Mango 1980:224). Оказва се, че в България след 893 г. идеалът на Агапит намира най-пълното си възможно въплъщение – на българския престол седи доскорощният монах Симеон, а управлявалият страната в продължение на 37 години владетел-покръстител Борис I-Михаил служи на Бога като смирен монах (Николов 2000:139–140).

Във византийската традиция съществуват и опити за по-широко и систематично дефиниране на понятието „философия“. Иоан Дамаскин (ок. 675–749 или 753/754) – автор добре познат на преславските книжовници, а вероятно и на самия Симеон I – излага в своята „Диалектика“ шест стандартни определения за същността на философията, които възхождат, чрез посредничеството на неоплатониците, към ученията на Платон, Аристотел и стоиците

¹⁷ За интереса на Симеон към трудовете на апостол Павел и в частност – към Посланието до римляните: Nicolai I Patriarchae ep. 23.103–105 (Jenkins, Westerink 1973:162); ГИБИ 4:268.

¹⁸ Plato. Res publica V, 473 C-D: „Докато в държавите... не започнат да царуват философите или докато сега споменатите царе и властници не започнат истински и по задоволителен начин да се занимават с философия, докато държавната власт и философията не се слеят в едно..., мисля, че няма да настъпи край на злините за държавите и за човешки род“ (Милев 1981:216–217). За тази идея на Платон във византийската традиция: Praechter 1905: 481–484; Henry 1967:295–296; Frohne 1985:239.

¹⁹ Agapeti Diaconi Expositio, cap. 17: 'Εφ' ὑμῶν ἀνεδείχθη τῆς εὐζοίας ὁ χρόνος, ὃν προεῖπε τις τῶν παλαιῶν ἔσσεσθαι, ὅταν ἢ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἢ οἱ βασιλεῖς τε φιλοσοφήσωσιν· καὶ γὰρ φιλοσοφοῦντες ἤξιώθητε τῆς βασιλείας καὶ βασιλεύσαντες οὐκ ἀπέστητε τῆς φιλοσοφίας· εἰ γὰρ τὸ φιλεῖν σοφίαν ποιεῖ φιλοσοφίαν, ἀρχὴ δὲ σοφίας ὁ τοῦ θεοῦ φόβος, ὃν ἐν τοῖς στέρνοις ὑμῶν ἔχετε διαλαντός, εὐδηλον ὡς ἀληθές τὸ παρ' ἐμοῦ λεγόμενον. (Riedinger 1995:36.8–14).

(Ševčenko 1956:453–454; Ševčenko 1991:100–102; O’Meara 1991:1658): 1) познание за нещата такива, каквито са, т.е. познание за природата на нещата; 2) познание за божествените и човешките неща; 3) подготовка за смъртта; 4) уподобяване на Бога; 5) изкуство на изкуствата и наука на науките; 6) любов към мъдростта. Съответно философията бива: 1) теоретична, която се дели на теологическа, естествена и математическа; 2) практическа, която се дели на етическа, икономическа и политическа²⁰.

Общият дух на Симеоновия Златен век хармонира с изложеното от Йоан Дамаскин разбиране: извършената в Преслав през този период с личното участие и под ръководството на българския владетел²¹ огромна литературна и преводаческа дейност подсказва за стремеж към един своеобразен енциклопедизъм (Божилов 1983:53–66), при който благочестието е поставено в неотделима връзка със знанието за света и човешкото общество (Буланин 1991:271).

За интензивните книжовни занимания на Симеон I свидетелства и патриарх Николай Мистик, който неведнъж подчертава, че българският владетел изучава божествените слова, ежедневно чете апостолските послания, занимава се със старата история и е „любознателен читател на съчиненията на древните“²².

Очевидно е, че „представата за интелектуалните възможности на цар Симеон е била здраво вкоренена в съзнанието на византийците“ (Ангелов 1999:219), а високата образованост и широкият културен кръгзор на българския владетел са добре засвидетелствани в домашните и чуждите извори.

3. ЦАРЯТ – ПРИМЕР ЗА ВЪРХОВНО ХРИСТИЯНСКО БЛАГОЧЕСТИЕ

В своето „Сравнение между царя и монаха“ константинополският патриарх Йоан Златоуст (398–404; †407), любимият проповедник на цар Симеон, изразява възгледа, че между богатата на монашеското любомъдрие и привидно полезните блага на земната власт и слава лежи пропаст. Дори любомъдрият, праведен и човеколюбив цар (каквито рядко се срещат) отстъпва по добродетел и ще се сподоби на небето с по-малка слава от монаха, който живее в служба на Бога²³.

Съвършено различно схващане е отразено в „Изложението“, където царската власт се разглежда в неразделна връзка с иманентно присъщото и задължително за християнския цар съвършено благочестие²⁴.

Тази своеобразна полемика на Агапит с Йоан Златоуст представлява особен интерес за нас. Константинополският патриарх смята монашеското це-

²⁰ Joannis Damasceni Fons scientiae. Capita philosophica, III. De philosophia. – PG 94:533–536.

²¹ Споменът за мъдростта, благочестието и книголюбието на българския владетел е отразен в редица произведения на официалната и низовата старобългарска литература, съхранени в по-късни сръбски, руски и молдавски преписи и преработки: Малинин 1878:30–31; Thomson 1993a:51; Aitzetmüller 1958:271.11–14; Евсеев 1902:356–357; Тъпкова-Займова, Милтенова 1996:151, 153, 197; Николов 1997:105; Стојановић 1902:71; Яцимирский 1906:CIV.

²² Nicolai I Patriarchae ep. 17.11–12; ep. 23.103–105; ep. 31.66–68; ep. 26.64–66 (Jenkins, Westerink 1973:110, 162, 210, 184; ГИБИ 4: 240, 268, 295, 280).

²³ Joannis Chrysostomi Comparatio potentiae, divitiarum et excellentiae regis, cum monacho in verissima et christiana philosophia vivente. – PG 47:387–392.

²⁴ Вж. някои наблюдения у Чичуров 1990:80.

ломъдрие за царствено достойнство и пише: Се ѣсть црь истиненъ. иже въздержит са ѿ яростн. и заветн и сластн. и оумъ своѣ свлюдетъ свободенъ... а нже желаетъ надъ члвкн имѣти вла яростн и бчестн и сластн рбвства то первое будеть посмѣшенъ люъмъ. зане златъ вѣнецъ нвнштъ. вкрашенъ драгнмъ каннемъ. цѣломдрнемъ же не вѣнча са. а тѣло егѡ все хламндюю покрзито просветн са. а душа него скверна оста са. потымъ же не вѣсть како власть свою исправнтъ. иже надъ собою не оумѣта владѣти. ннѣхъ како мжеть вѣстн къ бню закннъ²⁵.

Агапит застъпва, както и Иоан Златоуст, наследената от античността и традиционна за византийската поучителна литература концепция, че истински властник е този, който властва над своите страсти и желания: ...тога възстннѡу нарнчет са властенъ, ега самъ собою обладаеть. и неѣпымъ похотемъ не работаетъ...²⁶. Константинополският дякон обаче възхвалява Юстиниан като възплъщение на този непостижим за царя (според Иоан Златоуст) идеал: Цра та понстннѣ нарнчаю. црьствоватн и възержатн похотн могоущемоу, яко вѣнцемъ цѣломѡдрна оувазе са, и въз баграннцю правдѣ вболкѣ...²⁷.

Тази „полемика“ ни позволява да разберем по-добре интереса в Преслав към труда на дякон Агапит: след като напуска манастира, за да поеме управлението на България, Симеон се стреми като цар-монах (цар-философ) да обедини в едно върховната власт и съвършеното благочестие.

Известно е, че Симеон води живот, достоен за монах и аскет. Според Николай Мистик, той е „човек добродетелен, който се ползва с незабравимо име и е пример (παράδειγμα) с характера и боголюбивия си живот за своите съвременници и за бъдещите поколения“²⁸; „...чувам от мнозина, че ти денем и нощем не преставаш да молиш Бога да ти прости за предишния ти поход против християните и по всякакъв начин – с пост, със сълзи, със съкрушение на сърцето – се стараеш да очистиш от себе си този грях“²⁹; „...Симеон, който със своя велик ум и благолюбие е довел българския народ до голяма слава, който повече от всички хора мрази злото, почита справедливостта и се от-

²⁵ Joannis Chrysostomi Comparatio, cap. 2. – PG 47:388–389; Joannis Chrysostomi Eclogae ex diversis homiliis. Hom. XXI. De imperio, potestate et gloria. – PG 63:695. Цитираният превод на пасажа влиза в едно от непубликуваните слова на пълната редакция на „Златоструй“ и е включен като отделна статия под заглавие ивана Златоуста о црвѣ достоѣмствѣ в съставения към края на XIII в. руски юридически сборник „Мерило праведное“ (цитирам по: Тихомиров 1961:50–51). Вж. също: Николов 2000:141.

²⁶ Agapeti Diaconi Expositio, cap. 68 τότε δὲ κυρίως κληθήσεται κύριος, ὅταν αὐτὸς εαυτοῦ δεσπόζη καὶ ἀτόποις ἡδοναῖς μὴ δουλεύη (Riedinger 1995:72.8–9).

²⁷ Agapeti Diaconi Expositio, cap. 18: Βασιλέα σε κατὰ ἀλήθειαν ὀρίζομαι τὸν βασιλεύειν καὶ κρατεῖν τῶν ἡδονῶν δυνάμενον, ὡς τὸν στέφανον τῆς σωφοσύνης ἀναδησάμενον καὶ τὴν πορφύραν τῆς δικαιοσύνης ἀμφιασάμενον... (Riedinger 1995:36.15–18). Срв.: Basilii imperatoris Exhortationum capita, cap. 63: Ἰσθι, τέκνον ἐμόν, ὡς τότε σε βασιλέα κατ' ἀληθῆς ὀρίσονται, ὅταν μὴ μόνον τῶν ὑψηλῶν κρατῆς, ἀλλὰ καὶ τῶν ἡδονῶν ἀπασῶν ἐπικρατῆς. ἔστι γάρ σοι στέφανος τῆς βασιλείας σύμβολον· ἀλλ' ἔστω καὶ δικαιοσύνη τῷ πράγματι σύνδρομος· πόρφυρα δὲ σε κοσμήσει, εἰν ἡ σωφοσύνη αὐτῆ συνεπάνθήσῃ (Emminger 1913:72.17–21) – Вждъ чадѡ мое, яко тогда та Цара по истиннѣ вѣнчатъ: егда не томо послвшнмъ, но и добродѣтелн оудержншы, естъ во вѣнецъ црвѣа назнаменаніе: нвжда е и правда вѣстн тоѣ спосвщннкѣ. Багранница же та оукрастнъ, аше цѣломѡдрнемъ тѣ процвѣтнши... (Тестамент 1680:34).

²⁸ Nicolai I Patriarchae ep. 5.50–52 (Jenkins, Westerink 1973:28). Българският превод на този пасаж (ГИБИ 4:192) доста се отдалечава от оригинала.

²⁹ Nicolai I Patriarchae ep. 5.167–170 (Jenkins, Westerink 1973:34–37); ГИБИ 4:196–197.

вращава от несправедливостта, който побеждава страстите, въздържан е в храненето си не по-малко от ония, които се подвизават в планините, който не вкухва вино и с нищо не се отличава от ония, които са дали обещание да живеят във от този свят, освен по дадената нему от Бога власт да управлява...“³⁰.

* * *

Както отбелязва Д. Буланин, България не можела да спечели в своята надпревара с Византия, без да обезпечи чистотата на своето православие – затова преславските книжовници от кръга около Симеон I („второто поколение славянски писатели“) се ориентират съобразно с нуждите на българското общество към рецепция на ранната източнохристиянска литература, а в най-общ културно-политически план – към усвояване и преобразуване на византизма на славянска основа (Буланин 1991:264–266, 271–272). В процеса на това преобразуване ранната българска литература формира в рамките на славянския свят оня „corpus paradigmatum, структурните прототипи, които просъществуваха до зората на модерната епоха“ (Thomson 1989:243; Пикио 1993:161).

Тези процеси засягат практически всички страни от духовния живот на православните славянски общества, като особено внимание заслужава изградената в България през X в. парадигма на царската власт.

В основата на този феномен стои стремежът на Симеон I към копиране и следване на ранновизантийските идеологически модели³¹, които са подложени на преосмисляне във Византия през втората половина на IX в. Тези нови тенденции в развитието на византийската политическа мисъл се свързват с възгледите на патриарх Фотий (отразени в съставената около 880 г. „Епанагога“) за необходимостта да бъде установен баланс между светската и църковната власт посредством ясно разделение между сферите на компетентност на императора и патриарха, при фактическото духовно и морално превъзходство на последния (определян като „жив и одушевен образ на Христос“) над императора (Вернадский 1926:149–152; Чичуров 1990:71–73; Peers 1997, 52, 57–59, 67–69).

Българските политически традиции и ситуацията в страната по това време влизат в противоречие с тези идеи, които не намират практическа реализация дори в самата Византия. Както отбелязва И. Дуйчев, в новоприелата християнството българска държава започналата да се учредява църковна йерархия

³⁰ Nicolai I Patriarchae ep. 14.60–66 (Jenkins, Westerink 1973:94); ГИБИ 4:231.

³¹ Този стремеж на Симеон изглежда е намерил отражение и в неговите оловни печати: Д. Лауд, като анализира публикувания от В. Бешевлиев в немското издание на неговия корпус печат с легенда Συμεών [βασιλε]ύς (Beševliev 1963:332; според Йорданов 1993:9, 27–28 и Тотев 1997:107–109 този екземпляр спада към групата Симеонови печати с легенда л. + *Εριουλόος βασιλέος πολά τ(ᾶ ἔτη), гр. + Συμεών βασιλεύς(ς) πολ(ᾶ) ἀύ(ξ)ι τ(ᾶ ἔτη), стига до извода, че тук владетелят е изобразен с корона “far more like the helmet diadem of early Byzantine coins than a *stemma* type” (Loud 1978:118); без да цитира публикацията на Лауд, Г. Атанасов смята короната върху този тип печати за камелавкион (Атанасов 1999:79–80), но отбелязва, че Симеон е изобразен върху своите анонимни молидовули (емитирани преди 913 г.?) „не с корона, а с характерния за ранновизантийските императори шлем, украсен с бисерна диадема, кръст (или трилистник ?) над начелника и пропендули“ (Атанасов 1999:72–74).

изглежда сила, непозната на довчерашните езичници, „привикнали към пълно съсредоточаване на светската и духовната власт в ръцете на владетеля и неговото семейство“ (Dujčev 1971:177, 255; Дуйчев 1998:46–47). Светската власт подчертано доминира над духовната и поради ролята ѝ на инициатор на покръстването и организатор на борбата за църковна самостоятелност и на духовния живот (Георгиева 1991:185).

Всичко това подсказва, че произведението на Агапит едва ли попада случайно в репертоара на тясно свързаните с живота на българския двор преславски преводачи и книжовници: прокарваната в „Изложението“ концепция за абсолютното господство над светските и църковните дела на богоизбрания, богоподобен в своята християнска добродетелност и отговорен за деянията си единствено пред Бога император философ добре хармонира със стремежа на Симеон I да се представи като богоизбран наследник на византийския престол, като „Нов Юстиниан“, комуто се пада мисията да изгради една нова християнска империя – царството на ромеи и българи.

* * *

Старобългарският превод на „Изложението“ за пръв път е изследван от А. Горски и К. Невоструев през 1859 г. – те установяват, че поместеният в руски ръкопис от XV в. (ГИМ – Синодалноѳ собрание, № 489, л. 336–476) анонимен текст под заглавие поученье. влггаго цртва се же н к владаромъ. н къ епискомъ. н ко нгоуменовъ. лъпо естъ. н черньцемъ представлява славянски превод на Агапитовото „Изложение“ (Горский, Невоструев 1859:622).

Според И. Шевченко съществуват три славянски превода на „Изложението“: първият възниква в България около 900 г., с което Агапит става „първият светски автор, преведен на славянски език“ (Baldwin, Ševčenko, 1991:34; Ševčenko 1966:729–730; Ševčenko 1991:251, 504; Ševčenko 1974:8; Ševčenko 1978:27–29); вторият превод се появява повече от четиристотин години по-късно, познат е само в руската ръкописна традиция и на места толкова се доближава до първия превод, че би могъл да се приеме като негова редактирана версия (Ševčenko 1978:27–28); трети превод на „Изложението“ представлява неговото Киевско печатно издание от 1628 г. (Ševčenko 1974:V–XXIX; Ševčenko 1991:529–555).

Тук ще добавя, че идентифицираният от мен неизвестен досега превод на „Изложението“, възникнал преди началото на XV в., поставя под въпрос направената от И. Шевченко класификация и датировка на славянските преводи на Агапитовия труд (вж. Приложение № 1).

И. Шевченко аргументира тезата за старобългарският произход на първия превод не само с наблюденията върху неговата лексика, но и с обстоятелството, че съкратена и допълнена със странични материали компилация на фрагменти от този превод със заглавие наказанне богатимъ е поместена в Изборника от 1076 г. (Изборник 1076:198–206)³². По-късно изводите на И. Шевченко намират потвърждение и развитие в изследванията на У. Федер (Veder 1983:15–33;

---

³² И. Шевченко идентифицира още един препис от тази компилация в сръбски патеричен сборник от края на XIV в. НБКМ № 1037, л. 2306–233а (Ševčenko 1978:28, п. 86). Издание на текста по 3 преписа: Буланин 1990:171–178. Вж. също: Буланин 1991:115–117.

Veder 1994:XIII–XL; Veder 1995:82–87)³³, Д. Буланин (Буланин 1990:166–167)³⁴, Фр. Томсън (Thomson 1993:351).

Приложеният към настоящата публикация (вж. Приложение № 2) текст на старобългарския превод на „Изложението“ според руски препис от XV в. в ръкописен сборник ГИМ – Синодално собрание, № 489, л. 336–476³⁵, е изследван от И. Шевченко, който публикува само онези части от текста, включени в състава на компилацията – накарзанне богатымъ от Изборника от 1076 г. (Ševčenko 1966:723–738; Ševčenko 1991:241–261). Данни за други преписи от старобългарския превод на Агапит се съдържат в редица публикации на Д. Буланин (Буланин 1989:301–302; Буланин 1990:163, 166–167; Буланин 1991:113–137).

Що се отнася до гръцкия текст на „Изложението“, използван при изготвянето на старобългарския превод, той не е идентичен с никой от отчетените в критическото издание на Р. Ридингер 22 гръцки преписа. Прави впечатление, че съдържащият се в заглавието на повечето славянски преписи елемент „поучение благаго царства“ намира паралел в преписа на гръцкия текст от ръкопис Vindob. Iur. gr. 15, 192г, където произведението на Агапит е характеризирано като ὑπόθεσις ἀγαθῆς βασιλείας (Вальденберг 1926:28; Riedinger 1995:24; Николов 1999:77–78).

Най-съществено разминаване между достъпните гръцки преписи и старобългарския превод се съдържа в гл. 64: н еже клеветъ нашн прощенье, в ѧ ч н а г о г н ѣ в а б ы в а е т ь с в о б о д а – καὶ τῆ πρὸς τοὺς ὁμοδόουλους ἡμῶν καταλλαγή, като в някои от преписите се срещат варианти: ...καὶ τῆ πρὸς τοὺς ὁμοδόουλους ἡμῶν καταλλαγή ἢ πρὸς θεὸν φίλία (те) καὶ οἰκείωσις (γίνεταί) и ...ἡμῶν καταλλαγή τὸ θεῖον ἐξευμενί-ζεταί (Riedinger 1995:70.3).

Завършекът на гл. 64 в старобългарския текст няма точен паралел в гръцките преписи и това издига стойността на превода за реконструирането на първоначалния текст на „Изложението“³⁶. Съответният пасаж може да се реконструира на базата на старобългарския текст така: ...καὶ τῆ πρὸς τοὺς

³³ Вж. също: Димитров 1995:75, 78.

³⁴ Авторът реконструира състава на старобългарски сборник от X в., в който е бил поместен и преводът на Агапитовото „Изложение“ (Буланин 1989:300–303; Буланин 1991:124–137; Буланин 1995:10–12).

³⁵ Микрофилми от този препис и от преписа в ръкопис ГИМ – Уваровское собрание, № 589, получих благодарение неocenимото съдействие на Климентина Иванова и Анисава Милтенова.

³⁶ К. Прехтер отбелязва, че истинският текст на Агапит в запазените днес ръкописи достига до думите ... ἡμῶν καταλλαγή, а приведените завършеци на гл. 64 са по-късни добавки. Текстът, поместен като гл. 64 у Агапит, представлява почти буквална заемка на един фрагмент от Филон Александрийски, чийто завършек гласи: ...καὶ ἡ πρὸς τοὺς ὁμοδόουλους ἡμῶν καταλλαγή, τῆς δεσποτικῆς ὀρυῆς γίνεταί ἀλλαγή. Цялата гл. 64 от текста на Агапит е включена в гръцкия роман „Варлаам и Йоасаф“ и там текстът е почти идентичен с този на Филоновия фрагмент: ...καὶ τῆ πρὸς τοὺς ὁμοδόουλους ἡμῶν καταλλαγή, τῆς δεσποτικῆς ὀρυῆς γίνεταί ἀλλαγή (Barlaam and Ioasaph, XXXVI (334) – Woodward, Mattingly 1914:556). Според Прехтер, именно заемката от Агапит във „Варлаам и Йоасаф“ представя завършека на гл. 64 в първоначалния му вид, деформиран в по-късната ръкописна традиция (Praechter 1893:449; Praechter 1908:158–159). Вж. също: Henry 1967:291; Ševčenko 1974:4; Ševčenko 1991:500.

ὁμοδόλους ἡμῶν καταλλαγή, τῆς δεσποτικῆς ὀργῆς γίνεται ἀπαλλαγή.

Понякога между старобългарския и гръцкия текст има разминавания, като преобладават случаите на пропускане от страна на преводача на отделни думи или цели пасажи от гръцкия текст³⁷, а добавките към него са епизодични и незначителни³⁸.

Като анализира езика на превода на „Изложението“, И. Шевченко констатира, че употребените в него думи, характерни за старите църковно-славянски (т. е. старобългарски – бел. А. Н.) текстове и нетипични за източно-славянските области³⁹, „сочат, че Балканите са мястото, където е създаден нашият превод. За времето преди 1076 г. – това означава в България“ (Ševčenko 1966:729; Ševčenko 1991:251). По-късно И. Шевченко обръща внимание (Ševčenko 1974:9; Ševčenko 1991:504–505), че в превода присъстват две ранни тюркски (дунавско-български) заемки (коурълькъ – гл. 34⁴⁰, тнкъръз – гл. 9 и 24⁴¹), а текстът като цяло отразява стадий в развитието на езика, при който базисни за държавата и църквата термини нямат твърдо установен еквивалент⁴².

Както основателно отбелязва Д. Буланин, дейността на преславските книжовници, изготвили превода на Агапит, „была направлена на то, чтобы уравнять в правах церковнославянский язык с другими учеными языками Европы – греческим и латынью. Перед писателями эпохи царя Симеона... стояла цель создать равный, но независимый от греческого нормативный язык... Появление переводов, не понятных без греческого оригинала, едва ли могло

³⁷ гл. 25: по нскоушенинъ недвижнѣмъ. – μετὰ τὴν πεῖραν τῆς νόσου· δεῖ τοῖνον, εὐφρο-
νέστατε βασιλεῦ, καὶ βουλή, συνευτέρρα καὶ εὐχῆ συντονωτέ-
ρα ἐξερευνᾶν ἀκριβῶς τὰ συνοίσοντα τῷ κόσμῳ. (Riedinger 1995:42.5–
7); гл. 59: црѣте – τῆ κάτω βασιλεία (Riedinger 1995:66.6); гл. 61: н ѿко ѿ него – καὶ ὡς
πάντων ἀνθρώπων ὑπ’ αὐτοῦ (Riedinger 1995: 68.2–3); гл. 63: н недостонныа – καὶ τοὺς
ἀναξίους ἢ τοὺς ἀξίους ἀποστρεῖν διὰ τοὺς ἀναξίους (Riedinger 1995:
68.16–17).

³⁸ гл. 4: О дѣднн н лн о чн бггѣн. – Ἐπὶ προγόνων εὐγενεία (Riedinger 1995:28.1); гл. 57:
но о ч н е. очитн са – ἀλλὰ μανθάνει (Riedinger 1995: 64.15–16).

³⁹ верньѣ (гл. 4) – πηλός; верньѣ (гл. 4) – πῆλινος; тнкѣръз (гл. 9), тнкъръз (гл. 24) – κάτοπτρον;
покорннкъз (гл. 27) – ὑπήκοος; подрагъз (гл. 29) – μίμησις; драхъльствоуцинн (гл. 32) – ἐπιστυγνάζων;
коурълькъз (гл. 34) – εἶδος; доврага дѣтель (гл. 51, 54) – ἀρετή; органъз (гл. 54) – μουσική; нзвѣстны
(гл. 56) – πιστεύοντας; вошню не (гл. 57) – μηδამῶς; снетъ (гл. 4) – βύσσος.

⁴⁰ О. Прицак смята думата за заемка от прабългар. *kōril- от kōr- ‘гледам’ (Pritsak 1957:212–
213). Вж. още: Леонид 1891:135–137; Поппэ 1985:328–329; Thomson 1993:352, п. 385. Думата се
употребява от Йоан Екзарх в „Шестоднев“ и от Константин Преславски в превода на „Четири
слова против арианите“ на Атанасий Александрийски. Срв.: коуръз – εἰδῶλον в Изборника от
1073 г. (л. 159б11–12; Бибииков 1996: 296).

⁴¹ За тнкъръз (тнкъръз, тнкъръз, тнкъра) – „огледало“ вж.: Изборник от 1073 г. (л. 182в1),
Срезневский III:958, 1072) и др. Идентично значение има и тнкъз – ἔσοпτρον в Супрасълския
сборник: LLPSI 43 (1990):454. Произходът на тнкъръз/тнкъз е прабългарски с паралели: древно-
тюркското tāgigā, чувашкото tōgōg и унг. tükög – ‘огледало’, крим.-тат. tōgārāk и казах. tōgūrök
– ‘кръгъл, кръг’, монг. tōgūrük – ‘кръгъл’ и др. Вж.: Šafarīk 1845:507; Срезневский 1858:XXXV,
XLI; Gombocz 1912:134; Ševčenko 1974:9, п. 24; Ševčenko 1991:504–505, п. 24; Reinhart 1995:194,
п. 7; Дьячок 1985:10–11; Буланин 1990:166; Thomson 1993:352, п. 385.

⁴² ἄρχων – княз (гл. 71), властелннъз (гл. 10), владѣица (гл. 66), воларомъз (гл. 30); ὑπήκοος –
връченин (гл. 65), люднна (гл. 47), подъ властью (гл. 36), людемъз (гл. 49) свонмъз людемъз (гл. 48),
покорннвнм (гл. 20), покорннкѣмъз (гл. 27); εὐσέβεια – благата вѣра (гл. 5), доврѣчѣнѣа (гл. 15).

смутить симеоновских писателей: ведь они творили язык для избранных и посвященных. Распространение симеоновских переводов в последующие века по всему славянскому миру показывает, что языковые трудности не отпугивали читателей“ (Буланин 1991:114).

ПРИЛОЖЕНИЕ № 1

Проблемът за броя на славянските преводи (или редакции) на първия старобългарски превод на Агапитовото „Изложение“ остава открит във връзка с идентифицирания от мен неизвестен досега превод на това произведение – две глави (гл. 63 и 67) от него са интерполирани към славянския превод на „Поучителните глави“ на Василий I към сина му Льв. Интерполациите фигурират още в най-ранния (познат ми засега) препис на Василиевите поучения, поместен в сръбски ръкопис от началото на XV в.⁴³

Трябва да отбележа, че въпросът за произхода на славянския превод на „Поучителните глави“ си остава недостатъчно проучен. Така например П. Димитров го смята за дело на преславските книжовници от X в. (Димитров 1995:74–75)⁴⁴, а Ф. Томсън свързва появата му с литературния разцвет в България и Сърбия през XIII–XIV в. (Thomson 1993b:184). Ако се съди по описанията на познатите ми 25 преписа от началото на XV–XIX в., съхранявани в руски книгохранилища, 24 отразяват един и същ превод, идентичен с този от най-ранния сръбски Крушелдолски препис. Заглавието на текста в този превод (според един от най-ранните руски преписи в сборник от края на XV в. ГИМ – Синодалное собрание, № 203 (367), л. 223а) гласи: *Васнѣа цръ грѣческаго главь наказательны. аз. къ споч его црю львоу. нмаше краегранесіе се. васнѣа ѿ хѣ цръ грѣкѣ. львоу, възлюбленному споч. н съцръствѣащому.* (Горский, Невоструев 1859:634)⁴⁵. Отклонение от тази традиция демонстрира единствено преписът в ръкопис ГИМ – Син. № 501 (468) от 1457 г., л. 323б–347а, под заглавие: *Васнѣа цра грѣска. главь. очнчтелны къ своемоу споч. аз. главь краегранесне снцѣво васнѣн ѿ хѣ цръ грѣцкскн львоу вожелѣнному споч н црвн. ѿ добродѣтелі н о очненіи* (Горский, Невоструев 1917:264–275).

Що се отнася до новооткрития превод на Агапитовото „Изложение“, той проявява редица сходства с най-ранния преславски превод, с познания единствено по руски преписи от XVI–XVII в. втори превод⁴⁶, и особено с публикувания през 1628 г. в Киев славянски превод на „Изложението“, считан от И. Шевченко за дело на бъдещия киевски митрополит Петър Могила (Ševčenko 1974:13–26; Ševčenko 1978:30–33; Ševčenko 1991:508–520)⁴⁷.

⁴³ Сборник от XV в. № 71 (E. V. 25.) от сбирката на Крушелдолския манастир (Петковић 1914:170–181; Vašica, Vajs 1957:130–131). Днес ръкописът се съхранява в Музея на Сръбската православна църква в Белград под инвентарен № 159 (Чакић 1991:167). Друг южнославянски препис от текста от края на XIV – началото на XV в. е поместен в ръкопис-конволют РГБ – Троице-Сергиева лавра (Ф. № 304), № 758 (Иларий, Арсений 1879:162–164; Соболевский 1910:20; Творогов 1988:205; Thomson 1993b:203, n. 68). За още два сръбски преписа на текста от XV–XVI в., както и за най-ранните руски преписи от XV–XVI в. вж.: Николов 1999: 81–82.

⁴⁴ П. Димитров смята, че този превод е един от източниците, използвани при съставянето на поместеното в Изборника от 1076 г. „Поучение на бащата към сина“.

⁴⁵ Нататък авторите отбелязват: „Листы 223–260 писаны почерком, отличным от предыдущих, и имеют свой счет тетрадей 1–5. Правописание русское, смешанное с Сербским и Болгарским“ (Горский, Невоструев 1859:635).

⁴⁶ В лично писмо от 26.III.1999 г. Татьяна Исаченко отбелязва, че текстът на двете Агапитови поучения, интерполирани в славянския превод на Василиевите „Поучителни глави“ към Льв, е „практически идентичен“ с текста на същите глави от втория превод на Агапит.

⁴⁷ Възможно е руският цар Иван IV Грозни (1533–1584) да цитира в своето завещание от 1572 г. (или 1564 г.?) именно неизвестния досега превод на „Изложението“ (Черепнин 1950:432). Изключителната близост на Киевското печатно издание от 1628 г. до текста на този пре-

Г л а в а 63

Гръцки текст (Riedinger 1995:68.12–17)

(12) Ὁ μὲν θεὸς οὐδενὸς δεῖται, ὁ βασιλεὺς δὲ μόνον θεοῦ· (13) μιμοῦ τοίνυν τὸν οὐδενὸς δεόμενον καὶ δαυιλεύου τοῖς αἰτούσι (14) τὸν ἔλεον, μὴ ἀκριβολογούμενος περὶ τοὺς σοὺς οἰκέτας, ἀλλὰ (15) πᾶσι παρέχων τὰς πρὸς τὸ ζῆν αἰτήσεις· πολὺ γὰρ κρεῖττον (16) ἔστι διὰ τοὺς ἀξίους ἔλεειν καὶ τοὺς ἀναξίους ἢ τοὺς ἀξίους (17) ἀποστερεῖν διὰ τοὺς ἀναξίους.

Първи славянски превод (вж. текста в Приложение № 2)

Втори славянски превод (по ръкопис РГБ – Волоколамское собрание № 522,

л. 326–33а, с разночетения по РГБ – Волоколамское собрание № 489, л. 333)⁴⁸.

(326) Бгъ оубо тревветъ ннкого * . црь же еднаго Бга. подражан оубо нн еднаго * треввюца, н вьнлнѣ дажъ просащн * мл тню, не скзпостъ показъа къ твоимъ рабо. но всѣ подаа потребна (33а) а к жнзнн прошенїа. множае во лѹчше⁴⁹ ѣ * достонны раѡ мнловатн н недостонны; нежелн достонны лншатн за недостонныа⁵⁰.

Трети славянски превод (Изложение 1628:18; Ševčenko 1991:552) Бгъ оубо ннкогоже тревветъ, Царъ же еднаго Ба : подражан прочее, нже ннкогоже треввюцаго, н нещадно даван просащнмъ млть, не впасно испытва в своихъ рабѣхъ, но всѣмъ подаа иже къ жнтїю прошенїа : много во лѹчше естъ достонныхъ радн мнловатн, н недостоннаа, нежелн достонныа лншатн, недостонныхъ радн.

Новооткрит превод (Тестамент 1680:36а)

О еже многостыню творити

Безъ разсужденїа. Глава, ѡс.⁵¹

Бгъ вбо нн еднаго же треввѣ, Црь же Бга точно еднаго. Подражан оубо, не мнн же нн еднаго треввюца, н нъвнлнствн просащнмъ млть, неопасно спытвн, н в своихъ млтвеннкохъ, но всѣмъ подаван иже къ жнвотѣ прошенїа, много во лѹчши ест, еже радн достонны, мнловатн н недостонныа : неже лн недостонныхъ радн, лншатн н достонныа.

Г л а в а 67

Гръцки текст (Riedinger 1995:72.1–6)

(1) Ἀξιωμαίων λαμπρότητας οὐ δυσωπεῖται ὁ θάνατος, (2) κατὰ πάντων γὰρ ἐπιβάλλει τοὺς παμφάγους αὐτοῦ ὀδόντας· (3) οὐκοῦν πρὸ τῆς ἐκείνου ἀπαραιτήτου παρουσίας μεταθῶμεν εἰς (4) οὐρανὸν τὴν τῶν χρημάτων περιουσίαν. οὐδεὶς γὰρ ἂν ἐν κόσμῳ (5) συνάγει ἐκεῖ ἀποδημησᾶς ἀπάγει, ἀλλὰ πάντα καταλιπὼν ἐπὶ (6) γῆς γυμνὸς λογοθετεῖται τὸν βίον αὐτοῦ.

вод, направен най-късно в началото на XV в., отхвърля изказаното от И. Шевченко съмнение в автентичността на завещанието (Ševčenko 1974:30–31; Ševčenko 1991:523–524; Ševčenko 1978:34–35).

⁴⁸ Текстът на втория превод (според класификацията на И. Шевченко) не е публикуван. Искрено благодаря на Татьяна Исаченко, която ми изпрати препис от гл. 63 и 67 на този превод по два руски преписа в: 1) сборник от 50-те – 60-те г. на XVI в. РГБ – Волоколамское собрание, № 489, л. 325б–334б (заглавие: Изложение совѣщательнъ главъ къ царю Іустинїанъ, сложены Агапнѣ, діаконѣ стѣншїа Бжїа великїа цркви, нже начатокъ стнхъ снцѣ ѣ нмѣвь : Божественнѣншемъ н благочестнѣншемъ царю нашемъ, Агапн меншїн діаконъ.); 2) сборник от 50-те г. на XVI в. РГБ – Волоколамское собрание, № 522, л. 305а–323б (заглавие: Изложение совѣщательнъ главъ къ царю Іустинїанъ, сложены Агапнѣ, діаконѣ стѣншїа Бжїа великїа цркви). Описание на двата ръкописа: Иосиф 1882:3–4, 169–171; Синицына 1965:96–99. Що се отнася до указания от М. Дьячок препис от втория превод в ръкопис ГИМ – Музейское собрание № 3852 (Дьячок 1985:6), г-жа Исаченко уточнява в същото писмо, че става дума за грешка на М. Дьячок и сигнатурата на ръкописа следва да се чете: РГБ – Музейное собрание № 3852, от последната четвърт на XVII в.

⁴⁹ лѹчше

⁵⁰ недостонны

⁵¹ В сръбския Крушедолски препис, който ми е познат само по подробното описание на С. Петкович, главата се намира на л. 24а, под заглавие: W еже како сподовнтн се бѣ. гл. ѡс.

111
Стнъса кога превъшыши нмъясамъ
црѣути гдѣ всегоселмута спадовнѣшаго
ба тако папада бнѣмъна власти да дѣ
тнестъскнпетръ земныи силы даулькы
мауушии прадѣцѣхрани тннже не на
вѣсѣкоже ѡже неши лата нъе еже ѡне да
нънѣ црѣвѣцѣмъ закономъ нсоушнмъпо
дѣтѣ боу црѣвѣцѣмъ законъмаѣакои кѣрмъ
уннѣ боуде всегда црѣмъко ѡунтѣнѣоумъ съ
дѣрѣа тѣвѣра до брата законна прадѣндо нсоу
шнма крѣпко безаконна по токы да ко ра
внѣсемирныи а жнзнн непогразнеть ко
лнмнн неправды бжѣвнѣсоу чемъне перва
нѣульцнсу тѣеже разоумѣтн челоуоу чнлн
снмъ ѡсебѣ бо разоумѣн дѣнн познаетѣ ба
нѣоудрѣствѣоца нже ѡнемъ вѣды боудн ѡ
блѣннѣ вѣрѣ бѣмъствѣореннѣтѣло тако дѣлѣ
ннѣ спода бнлѣса жесн ѡбѣ блѣмъ толнн
болѣнѣа долженъ жесн вѣзда тннмоу дѣлѣ
блѣннѣпрннѣшннѣ ѡбѣ дарѣбана тннн
лннѣлѣга тѣба тѣвола ѡса помъшлнн
тѣорнѣакоже годѣжеть да жшелоу нтѣбѣ
нѣоло бо моудрѣствѣоу шеспаде нтѣса
црѣвнѣна чаложе прѣмоудрѣствѣннѣстра
пауѣ всеа црѣвнѣа славы добра чѣвѣ
нѣцѣ крастѣ црѣ бѣтѣствѣо бо ѡходнтѣ
нѣдрѣа вѣамннѣоходнтѣ нѣлаба прѣходн
слѣвѣжѣе же жнжѣлннѣтѣа събесмѣртнѣ
лннѣтѣкн прѣдолженѣжеть нзабѣнѣнѣа
кѣшннѣлаушнхъѣстра нѣтѣ ꙗко ѡпла
вѣшнхъ тѣгда кара бѣннѣкѣ съблѣзнн
тѣса хоудѣ прннѣснѣтѣа плавающнмъ
сннлѣ пакоствѣ нѣсѣа лнн кармъ чнн

Първи славянски превод (вж. текста в Приложение № 2)

Втори славянски превод (по препис в ръкопис РГБ – Волоколамское собрание № 522, 321б–322а, с разночетения по препис в ръкопис РГБ – Волоколамское собрание № 489, 333а):

(321б) Достоннѣство свѣтлостен не стыднѣса смѣрть. на всѣхъ бо налагаѣ всенстрѣбнѣльныа своа зъвы. Сего оубо рѣ^а преже оноа невѣратнаго прншествїа, да пре (322а) ложнм на нбо прензобнїаіе нмѣнїн.⁵² нн еднн^а бо иже в мнрѣ съврѣаетъ тамо нше^а относн. но вса. вставнѣвъ на землн. нагъ испытаетъ в жнтїн своѣ .

Трети славянски превод (Изложение 1628:19; Ševčenko 1991:553) Саннѣвъ свѣтлостѣмн не оумолаетъ са смѣрть : на всѣхъ бо всѣадныа своа налагаѣтъ зочѣзы. Тѣмже преже оноа невѣратнаго прншествїа, преложнмъ на нвса нмѣнїн богатѣтво. Ннкто же бо иже въ мнрѣ съврѣаетъ, тамо вшедъ внашаѣтъ, но вса на землн вставѣ нагъ слово полагаѣтъ в жнтїн своѣмъ.

Новооткрит превод (Тестамент 1680:356–36а)

О смѣртн. Гл. : ѡе.⁵³

Санѣв велнчества не стыднѣса смѣрть, на вса бо воадаѣетъ всадныа своа зъвы : сам оубѣв преже оноа невѣреченнаго прншествїа, преложн на нбо нмѣнїемъ богатѣтво : ннкто же бо иже въ мнрѣ съврѣаетъ, тамв вшедъ вноснтъ, но вса вставѣлаѣтъ на землн, нагъ нстадаѣмъ в жнтїн своѣмъ.

ПРИЛОЖЕНИЕ № 2

Като приложение към настоящата студия публикувам за пръв път пълния текст на старобългарския превод на „Изложение на поучителни глави към император Юстиниан“ от дякон Агапит, според руски препис от първата половина на XV в. в сборник ГИМ – Синодалное собрание, № 489, л. 336–476. Изданието е дипломатическо, като се изпускат диакритичните знаци. Описание на ръкописа: Горский, Невоструев 1859:621–626. Преписът на „Изложението“ е изследван от И. Шевченко, който публикува малка част от него, както и снимка от л. 346–35а (Ševčenko 1966:723–738; Ševčenko 1991:241–261). Синодалният препис съдържа превод на 70 от 72 глави на текста със следната подредба (според номерацията им в гръцкия оригинал): 1–30, 32–51, 53–64, 66, 65, 67–72. Гл. 20 и 21 в превода са слети в една обща глава 20, а гл. 31 и 52 липсват. Объркване на номерацията на главите в старобългарския превод има и между гл. 6 и 10 – гл. 7 няма номер, а носи заглавието „поученье“, гл. 8 и 9 са слети като една обща глава под номер 7, а следващата глава (№ 10 в гръцкия текст) в превода носи номер 10. Поради обърканата номерация и последователност на главите в превода, към всяка глава добавям в полето на страницата нейния номер в гръцкия текст.

Към текста на Синодалния препис привличам частични разночетения по съкратения препис на превода в руски пергаментен сборник от XIV в. ГИМ – Уваровское собрание (нататък У), № 589, л. 140б–142б, под заглавие: Поученье Івана Златоуста благо црѣвнїа, лѣпо естъ. Това е най-ранният руски препис от пълния текст на старобългарския превод на Агапитовото „Изложение“, който обаче е непълен и съдържа само 28 глави от произведението (16 фрагмента и 12 цели глави), преписани без обозначение на номерацията им в следната последователност (според номерацията на главите в гръцкия текст): 1, 2, 3 (фр.), 5 (фр.), 6 (фр.), 17 (фр.), 15, 10 (фр.), 46, 47 (фр.), 48, 49 (фр.), 51 (фр.), 53 (фр.), 30 (фр.), 40 (фр.), 41 (фр.), 42 (фр.), 55 (фр.), 58, 13

⁵² нмѣнїнѣ

⁵³ В сръбския Крушелолски препис тази глава се намира на л. 23в под заглавие: О нже како равно въсѣмн владѣаетъ смѣрть. гл. : ѡн.

(фр.), 11 (фр.), 12, 14, 4, 7, 67, 69. След глава 69 без никакъв интервал следва нравствено поучение, което няма връзка с текста на Агапит. За ръкописа и неговия състав вж.: Леонид 1894:7–12 (№ 1770); Шепкина 1965:185; Ангелов 1977:623–760; Творогов 1988:197–214; Буланин 1990:163; Гранстрем 1998. Уваровският препис показва голяма близост със Синодалния – затова привличам в критическия апарат само онези разночетения, които позволяват да бъде реконструиран по-точно първоначалният облик на славянския превод, като привеждам и съответния гръцки текст според изданието на Р. Ридингер.

За удобство към всяка глава добавям нейния номер в гръцкия текст и използвам тази номерация при оформянето на критичния апарат. Със звездичка отбелязвам под линия някои съществени маргинални бележки и вторични корекции на преписвача към текста на Синодалния препис.

л. 336–476

поученье. багаго цртва се же н к боларомъ. н къ епнскомъ. н ко нгоуменовъ. лѣпо есть. н черныцемъ:.

[1.] гла да
Чтн всакына превыше. нмѣян санъ црю. чтн па всего семоу та сподобншаго ба., іако по подобно нѣнына властн далъ тн есть скнпетръ земнына снлы. да чакы наоучншн прѣвоу храннтн. н є на нѣ вѣсовское ѡженешн лаіанье еже ѡ него цртвоуемъ закономъ. // н соущнмъ по тобою цртвоуа законно ::

[2.] г л а в а. в.

Іако н кормъчнѣ бнть всеѣа. црѣа многоучнты оумъ сдержан твердъ¹. добраго закона правнло. н несоущаа крѣпко безаконныя потокры. да корѣвь всемирнына жнзнн. не погразнеть волнамн неправы ::

[3.] г.

Бжтвеное, оученьн. первое¹ члвцн соу. еже разоумѣтн чемоу. ѡ не, оучннмн есмы. ѡ себѣ во разоумѣвѣз н² познаеть ба. ба же оувѣдѣвын подобенъ соудеть боу. оуподобнт же са боу достоннъ бывын боу, достоннъ же бываеть боу. нже недостонно боу ннчто же твора. но моудръствочн³ іаже ѡ не гла же іаже о моудростн. твора же іаже гать ::

[4.] д.

О дѣднн нан о очн блгорѣн. ннкто да не хвалнт са. верные бо нмѣть всн родоу прадѣда. н нже вѣз баграннцн н сннетѣ пнтающен са нже¹ в нншетнѣ н поучннѣ стражоущен. // н вѣз вѣвцн ходащн. н дармн почтеннн. не моужмъ оубо вернымъ хвалнтн са родомъ. но добрымн велнчанмы са правы ::

[5.] є глава.

Вѣдын боудн о блгына вѣры емъ створеное тѣло, іако велнкымъ сподобнлъ са есн ѡ ба блгымъ. толмн волшаа долже есн въздаятн емѣ, тѣмъ ѡдажѣ блгдѣлю долгъ блгохваленыа. прннмшемоу долгъ. акы даръ. н блгть за блть въздаюшемоу. тон бо прн даръмн владѣть. іако должнн сын. блгть въздаеть. блгохваленыа же прснтъ ѡ на. не рѣчью блгоуоу бесѣдоу. но дѣлы блгымн прнношеныа ::

[6.] глава. s

Ннчто же тако блгонскоуена творнтъ чѣка. іако вѣдѣтн іаже хошеть творнтн прн же чаколоубезнаа. н помышлатн творнтн. елма оубо ѡ ба дарованна тн є сна. еа же требоваше на радн. блл/гаа твоа вола вса помышлан н творн. іако же годѣ есть давшемоу ю тѣвѣ ::

[2.] ¹ твердо У – ἀσφαλῶς (Riedinger 1995:26.9)

[3.] ¹ бжтвеное оученьнє первое У – Θεῖον μάθημα καὶ πρῶτον (Riedinger 1995:26. 13)

² разоумнвѣзн познаеть У – ὁ γὰρ ἑαυτὸν γνοὺς γινώσεται θεόν (Riedinger 1995:26.14)

³ моудръствочнѣ У – φρονῶν (Riedinger 1995: 26.17)

[4.] ¹ пнтающн са н нже У – καυχόμενοι καὶ οἱ (Riedinger 1995:28.3)

[7.] поученье

Земнаго мненія не стоющее бѣтство рѣчнымиъ водамъ поиражаетъ теченія, на малѣ оубо текыи, нмѣтн его мнѣшнмъ. по малюу же прннципа, ко ннымъ преходн, точыю же мѣтына скровнще прнбытно есть¹ стажавшнмъ его. блгымъ бо дѣломъ дарове. на творѣшнмъ нхъ вѣзрацают² са ::

[8.] з

Непрнложенъ оубо еси чѣко. высоты радн црѣвнѣа земнаго. кроток же боудн требоующнмъ. державы радн горнаѣа властн. н ѡверзан оушн страждущнмъ в ннщетѣ. да вбращешн бжнн слоу ѡверзенъ. кацн бо бываемъ нашнмъ клеветомъ. таковаго н ѡ на вбращемъ вѣкоу н

[9.] многпечалноу црю дшю акы тнкорь. чнстнн подобае. да выамн // зарамн прн свѣтнн са. н вещь раскоуженія ѡтоудоу наоучает са, ннчто же бо тако творн потребнаѣа вѣдѣтн, іако еже хранннн тоѣа чнстотоу ::

[10.] і.

Іакоже н ѡ плавающн, егѣ корабльннкъ съблзннт са. хоудоу прнноснтъ плавающнмъ с ннмъ пакость, егѣ лн корьмьчнн всемоу творнтъ караблю погыбелѣ. тако н вѣ градѣ, аще которын ѡ обладамъихъ согрѣшнтъ. не толнн ннѣмъ створнтъ елкв собѣ пакость. аще лн самъ властелннъ. всемоу творнтъ градоу пакость. іако велнкыѣа оубо прнѣатн хотан моуки, аще что небреже ѡ потребнѣ. съ многымъ ѡбладаньемъ да гѣтъ всѣа н творнтъ ::

[11.] глава . дѣ

Кроуѣзъ нѣкоторын ѡ чѣскынъ. обрнщентъ вещь. ннако, н ннамо преносацн н преводѣ. н се // точно не сотча нма. еже нн соушн вѣкоупѣ прывнватн, побаеъ оубо тобѣ державннн црю. хытросью оума непреложноу нмѣтн доброчестыѣа мыслѣ ::

[12.] вѣ

ѡбращаѣан са ласкавецъ¹ лестныхъ словѣ. іако н враномъ хыщныѣа нравъ² ови бо телеснаѣа неспоавають ѡчеса. дроузнн же дшвныѣа всѣвплають мыслн, не попоуцающе. вндѣтн вещьмъ негнны, ови бо хвалатъ соуцаѣа хоулы достонна³. дроузнн же хоулатъ, многажы хвалы достоннаѣа. да вѣдомъ боудеть всегѣ нхъ грѣхъ. нан зло хвалнмо. нан добро хвалнмо ::

[13.] глава. гѣ.

Точна подобаеъ всегѣа бытн црѣа моудрость. еже бѡ прнлагатн, вещьнннн прмененън. помысла неоутвержена знаменье бывае, а еже незывлемо. в доврыхъ оутвержатн са. іако добротнѣа // ваша оутвердн са державѣ. нан велнчествомъ вѣзноснтн, нн печалью ннзноснтн, оутверженымъ есть нзвѣсто. н не позываемоу нмѣющнмъ дшю ::

[14.] дѣ.

Аще кто ѡчнноу нматъ дшю ѡ чѣвчѣскыѣа прельстн. н внднтъ хоудость своего ества. оумаленье же н напрасноуо смрть сего жнтыѣа. н прнпраженоуо плотн скверноу. вѣ презорь¹ не впадетъ брегъ. аще н в саюу есть высоцѣ ::

[7.] ¹ прѣзнтенъзъ есть У – μόνιμός ἐστι (Riedinger 1995:30.4).

² творацаѣа нхъ вѣзрацаекъ У – ἐπὶ τοῦς ποιοῦντας ἐπαναστρέφουσιν (Riedinger 1995:30.5–6).

[12.] ¹ ласкавѣцемъ У – τῶν κολάκων (Riedinger 1995:32.14).

² іако враномъ хыщныѣа нравы У – ὡσπερ τῶν κοράκων τοὺς ἀρακτικοὺς τρόπους (Riedinger 1995:32.15).

³ ови бо хвалатъ соуцаѣа хоулы достоннаѣа У – ἢ γὰρ ἐπαινοῦσιν ἔσθ' ὅτε τὰ νόγου ἄξια (Riedinger 1995, 32.18–19).

[14.] ¹ презорьства У – τῆς ὑπεροψίας (Riedinger 1995:34.11).

[15.] ^{ετ.}

Паче всеа цр҃кнїа славы. доврочѣтва цр҃а вѣнецъ краснѣ¹. бѣтство бв ѿходнѣт н держава мнмо ходнѣт н слава преходнѣт. слава же еже ѿ бсѣ жнтїа с бесмертнѣмн в вѣкы продолжена е², н забвенїа выше. нмоуцнхъ оустраиаетъ ::

[16.] ^{σι.}

Зѣло мн са мннѣт неправедно соуще, іако бѣтнн, н ннцнн члвцн ѿ неподовныхъ вешнн, вредѣт нмоуцѣт точенѣ. ови бв сыгостыю росѣдают са. дровузнн же гладдо погыбають. н ови сдержат мнроу конца. дровузнн же не нмоуцѣт кде н стопы поставнѣтн. да оубо н, обон. сдравѣе полоуцатѣ. оуцѣтѣмѣз н приложнѣмѣз снхъ врачеватн, н на точенѣство недостаткы приложнѣтн ::

[17.] ^{ζι.}

Въ васъ вбывѣнн. бл҃гнїа жнзнн время. еже рѣ кто ѿ древннхъ бывше. егда фнлософн. възцрат са. нан цр҃н възлюбатъ премдрѣт. нбо любомдрѣствоуцнще сподобнѣте са цр҃твенно н цр҃ьствовавше не встоуцнѣте ѿ цѣломоудрѣства. аще бо еже любнѣтн премдрѣсть. творнѣт мдрѣствоватн. начало же премдрѣтн стрѣ бнн¹. его же въз персѣхъ вашн нмѣте прн, н іавѣ есть глемое мною ::

[18.] ^{ηι.}

Цр҃а та понстннѣ нарнцаю. цр҃ь/ствоватн н възѣржатн похотн могоуцѣмоу. іако вѣнцѣмъ цѣломоудрнїа оуказе са. н въз баграннцю правдѣ вволокѣ. нна бо вла смрѣт нмѣт прннмннцю. а таковоѣ цр҃твїе бесмертно снѣнѣт прѣбыванѣе. н вва въз вѣцѣ семъ разроушат са. дровуга іаже вѣчнїа мочкы нзбавлаетъ ::

[19.] ^{θι.}

Аще тою же ѿ всѣ хоушенн нмѣтн чѣтѣ, боудн всѣмъ бл҃гдатѣ вбшь. ннчто же бв тако въз благоумѣе прнелачнѣт. іако матнвнн ддрѣз подаваемъ требоуцнмъ. іаже бо страха радн бывающнїа слоужба. лнцемѣрно есть ласканѣе. ложною чѣтѣю нменемъ пороуцающн са тон прнлепшаїа ::

[20.] ^{κ.}

Чѣтно в прѣвоу е ваше цр҃твїе. іакъ ратнѣмъ показоуцѣт власть. покорнѣымъ же даѣт чл҃колюбѣе, // н повѣжающе онѣ снлаю шроужѣмъ. невзороуженою любовью. ѿ своѣ повѣжает са. елнко бо волокѣ н ввчатн разнѣство. толнко вбѣма повѣжает са разлнчное,

[21.] естѣствомъ оубо телеснѣ. точенѣ всакомоу чл҃коу цр҃ь. властью же сана. подовенѣ естѣ надо всѣмн боу, не нма бо на зѣман вѣшаго себе. подоваѣт оубв емоу іако смрѣтнѣ не възноснѣтн, н акы боу не гнѣватн са. аще бо н образомъ вжнмъ почтенѣ е, н перстн зѣмнѣн приложнѣ е. нмже н наоуцает са всѣ бытн точенѣ ::

[22.] ^{κα}

Прнеманн. бл҃гаїа свѣщаватн хоташаїа. а не ласканѣе творнѣт всеїа тѣшашаїа са. ови бо полезное взнстнноу снладоуцѣт, дровузнн же на оугоженѣе владдоуцнмъ взнрають, н телесныхъ стѣвннн подражающе. ѿ нн глѣ//мынмъ нхъ възсклнѣют са ::

[23.] ^{κβ.}

Такъ боудн ѿ своѣ рѣбѣ, іако же молншн са. товѣ вѣцѣ бытн. іакоже бо оуслышнмъ. оуслышанн боудѣмъ, н іако внднмъ тако вндѣвнн боудѣмъ, бжѣтвеннѣмъ н. ба. вндѣцнмъ окомъ. прннесѣмъ оубо мнлованѣмъ матѣ, да подовннѣмъ подовно възспрннмемъ ::

[24.] ^{κγ.}

Іакоже нстнн, тнкѣрн, таковоа іавлають лнцѣмъ вндѣвнїа. іако соуѣт вбразомъ свѣтлаїа оубо свѣтлымъ, темнаїа же темнѣ, тако н правднѣвы бнн соуѣ, нашннн дѣлы оуподовн са, іакова же соуѣт намн створенаїа, тако же намъ подовно въздаѣт ::

[15.] ¹ паче всеа цр҃кнїа славы доврочѣтва вѣнецъ краснѣ цр҃а У – ‘Υπὲρ πάντα τῆς βασιλείας τὰ ἐνδοξα τῆς εὐσεβείας τὸ στέμμα τὸν βασιλέα κοσμεῖ (Riedinger 1995:34.13–14).

² сѣ бесмертнѣмн вѣкн продолжена ҃сть У – ἀθανάτοις αἰῶσι συμπαρεκτεῖναι (Riedinger 1995:34. 15–16)

[17.] ¹ бнн стрѣ У – ὁ τοῦ θεοῦ φόβος (Riedinger 1995:12–13).

[25.] $\overline{\text{кд}}$.
Разоумѣван. прѣа. моудно*, творн же расоуженыа тощно. елма же зѣло естъ блазно, еже в
вещехъ неиспытно, аще бо ве свѣта // злаа кто поразоумѣветь, тогда оувѣветь добръ, добраго
свѣта потребнаа. иако же н сд^равью даръ по искоуженыи нѣдвжнѣмъ.

[26.] нзраднѣ оуправшии блгое си цртѣе. аще вса тцнши са вндѣтн. н ни едннго же
хощешн презрѣтн. не мало бо тобою, еже не велнко мннт са расмотренѣемъ твонмъ, елма же слово
цра простое, болшо нма лнше всѣхъ слоу^р::

[27.] $\overline{\text{ке}}$
На себе еже схранити законъ възложн ноужоу^р. иако не нмын на земан могоущаго та
ноудитн. сице бо н закономъ оукажешн чтно самъ пре ннѣ снхъ чты. н покорннкомъ явнт са
безаконье не без бѣды::

[28.] $\overline{\text{кс}}$.
Точно грѣхоу. еже не възбранатн. сзгрѣшающаа. да тн са мннтъ. аще бо кто жнветъ
законно, пристаеть же жнвн//цнмъ безакона. сдѣланнкъ зломъ. ѿ ба ооужаетса. аще лн хощешн
добръ обоа искоужитн. н добро творащаа чтн. н зло творащнмъ запрѣщан::

[29.] $\overline{\text{кз}}$.
Зѣло полезно соуще мню. еже оувѣгатн злымъ соужнтя соущаа. соущаго бо всегда с члѣкн
лоужавымн нли пострадаитн нли наоучитн са ноужа естъ что зло. с блгым же жнвын нли
подрагоу добрымъ накажет са. нли вставленье злымъ нзоучаеть::

[30.] $\overline{\text{кн}}$
Мнра сего ѿ ба принмъ цртѣе. ни едннѣмъ прикасан са злѣ. о вещнхъ строеныхъ. нмже
бо они зло створать слово ѿдасн боу, власть давъ¹ нмъ, съ многымъ испнтанѣемъ боларомъ
поставленье да бываеть² ::

[32.] $\overline{\text{ко}}$
Разоумѣван: тыа, соуща, дроугы истнныи. не хвалаща вса тобою глѣмаа, но соудомъ
пра //вымъ вса творитн тцаща са. н вѣселашнм са в блгыхъ. драхльствоуощнмъ же о протнвны
си бо не толнко неложныа любве яваляеть знаменье,

[33.] да не превращаеть твон велнн смисленнн разоумъ, земныа сеа сллы гордѣнѣе. но акы
временноцю предержа власть. несъвратенъ нмѣян оумъ. въ вещь сзвратны, ни въ обнльн
възносаша са, ни в тоуга оумалающа ::

[34.] $\overline{\text{л}}$
Иако злато ннога ннъ хытростью стронт са, н на разлнчноцю оутварь коуруѣлыкы претвораа
са. иако же е пребываеть. н примененье. не прнемляеть. тако н ты славныи црю. нноу ѿ нного
прнмъ власть, доше же вышнаа чтн. ты же пребываешн не в тѣ вещь. нензмѣнноу нмын
добрѣ мдртъ::

[35.] $\overline{\text{лд}}$.
Помыслн тога цртвоватн тве//рѣ. егда хоцемъ члкомъ цртвешн. ноужео бо покараемо. ра
творнтъ время оуладавъ. а еже оузамн доброоумяа владдаемо, нзвѣстоу нмать кз влцѣ прназнь::

[36.] $\overline{\text{лв}}$.
Да державоу цртѣнн творнши славноу, елкнз нмашн подъ властью гнѣвѣ. толнкъ
нмѣтн на са согрѣшаа помолн са. нкто бо възможеть во властн толцѣ соущаа. наказатн
токмо свѣсть своа ѿ самого сзгрѣшающаа поноуднмъ::

[37.] $\overline{\text{лг}}$
Велнкоюю власть прннмын. датеа властн да подражаеть протнв слѣ. како вбразъ
нонтъ надъ всѣмн боу. н тѣмъ сдержнтъ надъ всѣмн власть. о сем же паче ба подражаеть.
ннчто мнѣтн млтн чтнѣе ::

* Добавка на преписвача в долното поле на страницата: медлено.

[30.] ¹ давъшн У – δεδωκός (Riedinger 1995:44.14).

² съ многымъ оубо испнтанѣемъ боларомъ поставленяа да бзываютъ У – μετὰ πολλῆς
οὐν ἐξετάσεως αἱ τῶν ἀρχόντων προβολαὶ γινέσθωσαν (Riedinger 1995:44.14–15)

[38.] ^{л̄д̄.}
Па злата и каменья драгаго. матна бѣство сверѣмъ сдѣ, // веселашаго на деже боудаго покоиа, онде же наслаждающа искоушеньемъ чаемаго вженства, а еже ннѣ о на. акы ннчѣ к намъ, да не красочетъ на ::

[39.] ^{л̄е}
Спѣшн свѣтавшнми почтнн дари, покоренымъ оумомъ, твораща твоя повелѣнна*, сею бо виною и блгымъ оумножнн спѣшене. и проказнвыа наоучннн ѿоучннн зла. еже бо себ недостонна творнн. и не та же твораща. зѣло естѣ безаконно ::

[40.] ^{л̄с.} глава
Честнѣ всего естѣ црѣвне. се паче тако естѣ. еѣ же в сен пребываан державѣ, не на люотость сѣвращати са. но на кротость зрѣтн, бесчлвчя акы зѣврѣ ѿвращаа са, чалолюбзное же иако бжтвеное показоуа ::

[41.] ^{л̄з.}
Точнн. кѣ дроугомъ и кѣ врагомъ соуѣ творн. нн блго//разоумнымъ попоушаа блгоразоумья радн, нн пакы злымъ протнвѣа са вражы радн, понеже того же естѣ безаконья. и не вправан неправеднаго. аще и дроугъ тн естѣ вбнднтѣ неправеднаго, аще и врагъ естѣ. зло бо межю вбонн подобно. аще и в соупротнвын ѿвѣтает са ::

[42.] ^{л̄н}
Оумно. послушатн подобаетъ, пьрю, соудьямъ, неочудбно бо естѣ правдоу нзобрѣстн, оудовѣ ѿвѣгающе ѿ зѣло не вннмающн, аще лн и глающн вставать свдръ. и глѣмы врннвѣ стазанья, вѣ глаовннн розума самн себе вметавше. тако нзонзмоуѣ. твмн искомое, едѣа грѣха оувѣжатъ. нн самн блгое подающе¹. нн ннѣмъ зло творннн попоушающе ::

[43.] ^{л̄о}
Равночнслена зѣвѣамъ аще нмашн исправленья, // ннколн же преспѣвшн бжнн блгзйна. елнко бо кто принсетѣ боу ѿ своѣ емоу вса принснтѣ, и иако же неауѣ престѣпннн своѣго на слнцн стѣвна прѣварающа прн. аще и зѣло течетѣ, тако и аше преспѣвающю бню блгыню. добрымн дѣлы свонмн. не преспѣють чавцн ::

[44.] ^{л̄м} :
Ннстѣшнмо естѣ матна бѣство, еѣ бо даетѣ вземлетѣ, и еѣ да растачаетѣ свнраетѣ, сею ннѣва в дшн батын дарнн, црю, подаван всѣмъ обнано просащнмъ оу тебе. бес чнсла бо прннмешн дари. еѣ прндетѣ время дѣломъ вѣзѣанью ::

[45.] ^{л̄а.} глава
Велѣнемъ бжннмъ црѣвне прннмѣ. оуподовн са емоу дѣлы блгымн, иако матѣ тѣрннн моцненъ есн, а не прошеныа требвошн. готово бѣтѣ//ства ннѣнѣе бес споны естѣ, кѣ тревоющнмъ матн ::

[46.] ^{л̄в.}
Иако же око всадн са в телесн, такоже и црѣ в мнроу прнчѣ са ѿ бѣ данъ на наставлене полезное нмъ¹. подобаетѣ оубо емоу иако свонмъ оудомъ всѣмъ чакомъ прннати, да оупѣвдаютѣ на довро и не потыкают са на зло ::

[47.] ^{л̄г}
Твердо мнн спсеныа твоего храннлнше. еже ннколн же люднна, вбндѣтн, не вбндан бо ннколн же. не оусоумннтѣ ннчѣ же. аще бо права нзѣвѣстѣе подаетѣ, еже блготѣрннн. мннѣмъ паче и оутѣрженѣе бо подае, и любве прнлагае ::

[48.] ^{л̄д.}
Будн свонмъ людемъ блговѣрннн црю. и страшнѣ сана радн и властн. и любезнѣ

* Отначало написано катю престюупленья.

[42.] ¹ предающе У – προδιδόντες (Riedinger 1995:54. 7).

[46.] ¹ наставлене полезнѣхъ У – εις συνευεργίαν τῶν συμφερόντων (Riedinger 1995:58.2-3).

ПОДАИАНЬЕМЪ МЛТНА¹. НИ СТРА//ХА РАДН ПРЕОВНДА ЛЮБВЕ НИ W ЛЮБВН ЛВНА СА СТРАХА РАДН НО Н КРОТОСТЪ НМЪВА НЕПРЕОВНДНМВ Н ОВНДОУ НМЪВА БЕС КРОТОСТН.

[49.] МѢ.

Нже людемъ взаканншн словесы. си варнвз покажи дѣлы. да словесы покорно. и блго споспѣшьствоуетъ ти житѣ. сице бо блгонскоуѣнѣ. явнѣ са твоа держава, и гла дѣнствентѣ, и твора словеснѣ ::

[50.] МС.

Па любн црѣ тнхын, взнматн оу тебе дары молащнм са. неже ли ѿ щаци^х са дары приноснѣ, тѣ бо должнѣ к даромъ выведешн. ѿнн же тѣтѣ ба должника твораѣ. своа твораѣца в нн. даемаа. и мзѣ оу даюца, блголюбнѣн. и чклолюбнѣн, твоен мысан ::

[51.] МЗ.

Слнцѣ оубѣ свое дѣло есть, еже свѣтнѣн лочамн всѣо тварь црѣ же добраа дѣтель, еже мнловатн требоуѣцаа. свѣтлѣ же того є блговѣрннм црѣ. оно бо заходнѣ приидѣемѣ ноцн. снн же не попоуѣаетъ вѣсхыщенѣ быти злымъ, но свѣтомъ истнны обанчааетъ таннаа непѣрѣбы ::

[53.] МН

Блнко сілоу всѣ превншн есн. тоамн и дѣлы свѣтнѣн подвнжан са, точноу бо велнчествѣно сілоу о дѣлѣ добры нстѣзанѣ быти надѣн са. того бо радн и ѿ ба похваленѣ введешн. и ѿ добрѣ смыслащн прославленѣ. с вѣнцемъ непѣвѣднмаго твоего црѣвнѣа. нмѣн вѣнечѣ еже на ннщн матѣ ::

[54.] МФ

Смотрн преже еже повелѣватн хоцешн, да повелѣваешн еже по лѣпотѣ, оудобѣ бо блаженѣ есть изычннм свѣс, и велнкомъ подаетъ лѣннвнмъ бѣдоу, аще ли добротнѣвоуо мысль, акы органѣ прнѣтн/вншн свѣс всестронннм добрыа дѣтелн възглашають гасѣ,

[55.] Н.

Остѣроу. оубо подобаетъ быти. о всѣ црѣо, паче же ѿ соудѣ бѣднѣ, и превннн медленѣо же зѣло на гнѣвѣ показоватн. елма же на кын безгнѣвное обндно есть, и гнѣван са в мѣрѣ, и не гнѣван са. ѿвога да злодѣемъ оустремленѣа възразншн, овога да развонннкомъ внны нспытаешн ::

[56.] НА.

Во нзвѣстнѣмъ срѣца твоего свѣтѣ. прнлѣжнѣ разоумѣван соущн с тобою нравы. да познаешн взнстнѣоу с любовью слнжашн и лѣстью ласкающн. мнозн бо прнлѣжнѣоу лнцѣмѣрнѣоу. велнн нзвѣстѣ пакѣстн твора ::

[57.] НВ

Слово оуслышавѣ ползоу творнѣн моцнѣо. не точыю // слѣхомъ слово но и дѣло прнемлѣ сего. сице бо и цркаа держава краснѣ са. егда нан с собою праведна сѣхраннѣн, нан ннѣмъ обрѣтенѣа вошнѣо не презрѣтн, но оуѣне. оучнѣн са оубо не срамнѣ. творнѣн же без лѣностн ::

[58.] НГ.

Грѣ оубо не разоренѣмн стѣнамн оутверженѣ, преовнднѣтѣ ворюѣцаа са с ннмъ ратннкы. блгочтнѣе же црѣвѣе ваше. млтнамн огражено и млтвѣамн оуѣсновлено, непѣвѣднѣо бываетъ вражнннм орвжн, славнѣ и на на вѣстаѣлающѣ повѣды ::

[59.] НД.

Держн достоннѣ црѣвѣе. да лѣственѣа ти боудетъ горнаа славы, того добрѣ строащнн. по тон. и томоу сподобат са. си же строаѣтѣ добрѣ, нже вчыскс на люде нмоуѣшен прнлѣжнѣ, // и властельскын ѿ нн нмоуѣшен. стрѣ. прѣченѣемъ оубо сѣгрѣшенѣа възѣрѣжающѣ. томленѣа же казнн не налагающѣ нмъ ::

[48.] ¹ и страшнѣ са на радн. и властн и любезнѣнѣ поданнѣа радн млтна У – και φοβερός δια την ύπεροχήν της εξουσίας και τοθεινός δια την παροχήν της ευλοίας (Riedinger 1995:58.11–13).

[60.] ^{нѣ}
Рнза есть не обѣтцаваощи млостиѣна. одежа и нетлѣнное одѣнье, иже к ницимъ любви, подоваеть оубо хотащемоу благовернѣ црѣковати. таковыи одѣньи дшю красити. нищелювыа бо вдѣвса багранницею. небаго црѣвнѣа сподобит са ::

[61.] ^{нс}
Скыпетръ црѣвнѣа ѿ ба прннмъ, блюди како оугоднши того давшемоу ти, и яко ѿ него почтенъ, па всѣхъ поци са прославити его. еже чть мѣнитъ болюю, аще акы самъ себе ѿ того възданыа схраннши. и яко долгъ искоупленъе матыню творнши ::

[62.] ^{нз}
Прнрстатн оубо къ вышнѣн помощн всакъ члкъ должнъ есть спѣти са хотан, црѣ же // преже. всѣ. яко не пыкын са о всѣхъ бмъ бо хранимъ, и ратнымъ одолѣваа добръ. и своа оутверждаетъ тощно ::

[63.] ^{нн}
Бъ оубо ницто же не тревоуетъ. царь же единого ба поражан оубо ни ѿ кого же тревоующаго и вбнабствѣн просаннмъ матню, не пытословыа твора о свои рабъ. но всѣмъ подаваа. еже на жнвотъ прошеныа, мнотъмъ оубо оуне есть. достонны радн, мнловати и недостонныа ::

[64.] ^{но}
Прошеныа тревоиа грѣховъ, пращан и самъ к тобѣ сзгрѣшающаа, яко по прощенью въздает са прощенье, и еже клеветъ нашн прощенье, влчннго гнѣва бываеть свобода ::

[66.] ^а
Грѣваго нбо злобоу соущоу рекоу еже творити злаа и мочки достоннаа. владоща же лоукавство еже не творити добраа, и спсенью достоннаа. не злы бо // обнновенье* вправаеть владощаго. но добры поданье, вѣнчаеть творащаго. да не токмо неправы не причащати мнть, но и правоу держати потци са ::

[65.] ^{ад}
Подоваеть непорочно црѣковати тщащаго. и ѿ внѣшнаго беславья хранити. и самому преже всѣхъ стыдѣти. и еже явѣ сзгрѣшатн тѣмн престадеть, и в таннѣ сзгрѣшатн себе възвраннѣ, аще бо врченнн. достоннн яват са, мнотъмъ па црѣ томоу сподобит са ::

[67.] ^{ав}
Сномъ свѣтлостью. неумолена бываеть смръть, на всѣхъ бо въздаеть многоядьныа своа зочбы. тѣмъ оубо преже тоа не оумоленаго прншествона. преложнмъ на нбса нмѣныа. слочжоу, ницто же бо иже в мнрѣ сзбра, онамо ѿхода носить, но вса // оставнѣз на земан нагъ слово ѿдаеть о жнтѣн своѣ ::

[68.] ^{аг}
Властелннъ оубо всѣмъ есть црѣ, рабъ же съ всѣмн есть боу, тога възнстнноу нарчет са властелннъ, ега самъ собою овладаеть. и невлпымъ похотемъ не работаетъ, но поворннка нмын благовернаго оума, непобѣднмаго самодержца, бесловесны похотемъ. всегомнтелное хотѣнье. люве орвьемъ цвломоудрѣства повѣжае ::

[69.] ^{ад}
Яко же стѣнн члвчскы телесъ, тако и грѣсн дшамъ слѣвствють явѣ дѣла наша обланяюще, сего радн нѣ на соудѣ ѿвръщн, ти бо самн комоуждо свѣдѣтельствють дѣла, не гла пщяющн, но таковаа яват са. яко же намн сдѣлана соуть ::

[70.] ^{ае}
Кораблю почннноу преплавающу, подражаетъ прншествее мало//годное сего жнтѣа строење. нас тоа пловца, втаннѣ по малочу превлачачнн теченье и къ своємъ когожо препощающн концю, да аще оубо снн таковаа свѣт, мнмо претецѣмъ мнрскыа вѣщн, и прнтецѣмъ въ вѣкы вѣкомъ пребывающн ::

* Първоначално написано обнновенье, впоследствии поправено от переписвача на обнновенье.

[71.] $\overline{as}$

Горын н величавын члкъъ. акы оунець высокорогъин да не възноснт са, да помъислнтъ
плотькое соушество, н да престане срчнаго възвошенъя. аще бо н бы княз на земан. да
неразвмъветъ сын ѿ земаа. ѿ перстн на пртлз възхода, н с него по временн схода.:

[72.] $\overline{az}$

Подвнзан са всегда неповѣдныи црѣю, іако нже по лътевницамъ възходнтн начннающен,
не пре станочтъ горнаго веденъя, аще верхна не досагнвтъ степене, тако н ты держн добры вхо
//женъе, н іако горнаго цртвапа наследншн са, еже подасть хс с подржеемъ, црѣ цртвоуощн
н цртвоуемымъ, в вѣкы вѣко амннз.:

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1977 – К л и м е н т О х р и д с к и. Събрани съчинения. Обработили Б. Ангелов, К. Куев, Хр. Кодов, Кл. Иванова. Т. 2. С., 1977.
- Ангелов 1978 – А н г е л о в, Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. Т. 3. С., 1978.
- Ангелов 1999 – А н г е л о в, П. България и българите в представите на византийците (VII–XIV век). С., 1999.
- Атанасов 1999 – А т а н а с о в, Г. Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999.
- Бакалов 1995 – Б а к а л о в, Г. Средновековният български владетел (Титулатура и инсигнии). С., 1995.
- Бибиков 1996 – Византийский прототип древнейшей славянской книги (Изборник Святослава 1073 г.). М., 1996.
- Божилев 1983 – Б о ж и л о в, И. Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на Средновековна България. С., 1983
- Божилев 1995 – Б о ж и л о в, И. Седем етюда по Средновековна история. С., 1995.
- Божилев, Гюзелев 1999 – Б о ж и л о в, И., В. Г ю з е л е в. История на средновековна България VII–XIV век [=История на България в три тома. Т. 1]. С., 1999.
- Буланин 1989 – Б у л а н и н, Д. „Поучение“ Агапита. – Словарь книжности и книжности Древней Руси. Вып. 2 [вторая половина XIV–XVI в.]. Ч. 2. Л., 1989, 300–303.
- Буланин 1990 – Б у л а н и н, Д. Неизвестный источник Изборника 1076 г. – ТОДРЛ, 64, 161–178.
- Буланин 1991 – Б у л а н и н, Д. Античные традиции в древнерусской литературе XI–XVI вв. [=Slavistische Beiträge. Bd. 278]. München, 1991.
- Буланин 1995 – Б у л а н и н, Д. Житие Павла Фивейского – болгарский перевод X века. – В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 10. С., 1995, 5–21.
- Вальденберг 1926 – В а л ь д е н б е р г, В. Наставление писателя VI в. Агапита в русской письменности. – Византийский временник, 24 (1923–1926), 27–34.
- Вернадский 1926 – В е р н а д с к и й, Г. Византийския учения о власти царя и патриарха. – Recueil d'études dédiées à la mémoire de N. P. Kondakov. Archéologie. Histoire de l'art. – Etudes byzantines. Prague, 143–154.
- Георгиева 1991 – Г е о р г и е в а, Н. Към въпроса за почитането на княз Борис I като светец. – В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 8. С., 1991, 178–188.
- ГИБИ 4 – Гръцки извори за българската история. Т. 4. С., 1961.
- Горский, Невоструев 1859 – Г о р с к и й, А., К. Н е в о с т р у е в. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отдел 2. Писания святых отцев. Ч. 2. Писания догматические и духовно-нравственные. М., 1859.
- Горский, Невоструев 1917 – Г о р с к и й, А., К. Н е в о с т р у е в. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отдел 3. Ч. 2. [= Чтения в Обществе истории и древностей Российских, 1917, № 4]. М., 1917.
- Гранстрем 1998 – Иоанн Златоуст в древнерусской и южнославянской письменности

- ХІ–ХVІ веков. Каталог гомилий. Сост. Е. Э. Гранстрем, О. В. Творогов, А. Валеви́чюс. СПб. – Orpladen, 1998.
- Гюзелев 1969 – Г ю з е л е в, В. Княз Борис Първи. България през втората половина на ІХ век. С., 1969.
- Гюзелев 1981 – Г ю з е л е в, В. Българската средновековна държава (VІІ–XIV в.). – Исторически преглед, 1981, № 3–4, 178–202.
- Гюзелев 1994 – Г ю з е л е в, В. Столици, резиденции и дворцова култура в средновековна България (От номадския стан към царския двор). – Изв. на Нац. истор. музей. Т. 10. С., 1994, 39–66.
- Димитров 1995 – Д и м и т р о в, П. Петър Черноризец. Очерци по старобългарска литература през следсимеоновата епоха. Шумен, 1995.
- Дуйчев 1998 – Д у й ч е в, И. Избрани произведения. Т. 1. Византия и славянският свят. С., 1998.
- Дьячок 1985 – Д ъ я ч о к, М. О месте и времени первого славянского перевода „Наставления“ Агапита. – Памятники литературы и общественной мысли эпохи феодализма. Археография и источниковедение Сибири. Новосибирск, 1985, 5–13.
- Евсеев 1902 – Е в с е е в, И. Григорий пресвитер, переводчик времени болгарского царя Симеона. – Известия Отделения русского языка и словесности, 7, 1902, № 3, 356–366.
- Зимин, Лурье 1959 – Послания Иосифа Волоцкого. Подготовка текста А. Зимина и Я. Лурье. М. – Л., 1959.
- Иванов 1931 – И в а н о в, Й. Български старини из Македония. С., 1931.
- Изборник 1076 – Изборник 1076 года. Издание подготовили В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов. М., 1965.
- Изложение 1628 – Любомудрейшаго кир Агапита Диакона Блаженнейшему и Благочестивейшему Царю Юстиниану... Главизны поучителны... Киево-Печерская лавра, 1628.
- Иларий, Арсений 1879 – Описание славянских рукописей библиотеки Свято-Троицкой Сергиевой лавры. Ч. 3. [= Чтения в Императорском обществе Истории и Древностей Российских, 1879, № 2]. М., 1879.
- Йорданов 1993 – Й о р д а н о в, И. Печатите на преславските владетели. 893–971. С., 1993.
- Кодов 1969 – К о д о в, Хр. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН. С., 1969.
- Леонид 1891 – архим. Л е о н и д. Заметка о слове „ис коуриловицѣ“. – Русский филологический вестник, 25, 1891, 135–137.
- Леонид 1894 – архим. Л е о н и д. Систематическое описание славяно-русских рукописей собрания графа А. С. Уварова. Т. 4. М., 1894.
- Лурье 1960 – Л у р ъ е, Я. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV – начала XVI века. М.–Л., 1960.
- Малинин 1878 – М а л и н и н, В. Изследование Златоустра по рукописи XII в. Императорской Публичной библиотеки. Киев, 1878.
- Милев 1981 – П л а т о н. Държавата. Прев. проф. Ал. Милев. С., 1981.
- Николов 1997 – Н и к о л о в, А. Наблюдения върху цикъла старобългарски историко-апокалиптични творби от X–XI в. – *Palaeobulgarica*, 21, 1997, № 1, 91–107.
- Николов 1999 – Н и к о л о в, А. Към въпроса за разпространението на някои византийски „княжески огледала“ в старобългарската литература. – Средновековните Балкани. Политика, култура, религия. С., 1999, 74–88.
- Николов 2000 – Н и к о л о в, А. Власт, благочестие и философия в двора на цар Симеон I (893–927). – Критика и хуманизъм, 2000, № 1, 135–145.
- Петковић 1914 – П е т к о в и ћ, С. Опис рукописа манастира Крушедол. Сремски Карловци, 1914.

- Пикио 1993 – П и к и о, Р. Православното славянство и старобългарската културна традиция. С., 1993.
- Поппэ 1985 – П о п п э, А. „Ис курилоцк“ и „ис куриловицк“. – In: Slavic Linguistics, Poetics, Cultural History. In Honor of H. Birnbaum on his Sixtieth Birthday 13 December 1985. Ed. by M. Flier, D. Worth [= International Journal of Slavic Linguistics and Poetics, 31–32]. Ohio, 1985, 319–350.
- Синицына 1965 – С и н и ц ы н а, Н. Послание константинопольского патриарха Фотия князю Михаилу Болгарскому в списках XVI в. – ТОДРЛ, 21, 1965, 96–125.
- Соболевский 1903 – С о б о л е в с к и й, А. Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков. Библиографические материалы. – Сборник Отделения русского языка и словесности, 74, 1903, № 1.
- Соболевский 1910 – С о б о л е в с к и й, А. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. – Сборник Отделения русского языка и словесности, 88, 1910, № 3.
- Срезневский 1858 – С р е з н е в с к и й, И. Приложение к Отчету [Императорской Академии наук по Отделению Русского языка и словесности за 1856 год]: Церковно-Славянский Словарь А. Х. Востокова, издаваемый в „Материалах для словаря и грамматики“. – Ученые записки Второго отделения Императорской Академии Наук. Т. 4. СПб., 1858.
- Срезневский 1–3 – С р е з н е в с к и й, И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1–3. СПб., 1893–1903.
- Стојановић 1902 – С т о ј а н о в и ћ, Љ. Стари српски записи и натписи. Београд, 1902.
- Творогов 1988 – Т в о р о г о в, О. Древнерусские четьи сборники XII–XIV вв. (Статья первая) – ТОДРЛ, 61, 1988, 197–214.
- Тестамент 1680 – Тестамент Василия, царя греческаго... Киево-Печерская лавра.
- Тихомиров 1961 – „Мерило праведное“ по рукописи XIV века. Издано под наблюдением и со вступительной статьей акад. М. Н. Тихомирова. М., 1961.
- ТОДРЛ – Труды Отдела древнерусской литературы.
- Тотев 1997 – Т о т е в, Т. За една група печати на цар Симеон. – В: Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX в. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Василка Тъпкова-Заимова. С., 1997, 107–112.
- Турилов 1996 – Т у р и л о в, А. Византийский и славянский пласты в „Сказании инока Христула“. – В: Славяне и их соседи. Т. 6. Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время. Сборник статей к 70-летию акад. Г. Г. Литаврина. М., 1996, 81–99.
- Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996 – Т ъ п к о в а - З а и м о в а, В., А. М и л т е н о в а. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. С., 1996.
- Чакић 1991 – Ч а к и ћ, С. Манастир Крушелол. Нови Сад, 1991.
- Черепнин 1950 – Ч е р е п н и н, Л. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. М., 1950.
- Чичуров 1990 – Ч и ч у р о в, И. Политическая идеология средневековья. Византия и Русь. М., 1990.
- Щепкина 1965 – Щ е п к и н а, М., Т. П р о т а с ъ е в а, Л. К о с т ю х и н а, В. Г о л ы ш е н к о. Описание пергаментных рукописей ГИМ. Ч. 1. Русские рукописи. – Археографический ежегодник за 1964 год. М., 1965.
- Aitzetmüller 1958 – A i t z e t m ü l l e r, R. Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. T. 1. Graz, 1958.
- Baldwin, Ševčenko 1991 – B a l d w i n, В., I. Š e v č e n k o. Agapetos. – ODB. Vol. 1, 34.
- Beševliev 1963 – B e š e v l i e v, V. Die protobulgarischen Inschriften [=Berliner byzantinistische Arbeiten. Bd. 23]. Berlin, 1963.

- Browning 1975 – B r o w n i n g, R. Byzantium and Bulgaria. A comparative study across the early medieval frontier. Los Angeles, 1975.
- Darrouzès, Westerink 1978 – Théodore Daphnopatès. Correspondance. Éditée et traduite par J. Darrouzès et L. G. Westerink. Paris, 1978.
- Döpman 1995 – D ö p m a n n, H.-D. Auswirkung der ΕΚΘΕΣΙΣ des Diakons Agapetos. – Revue des Études Sud-Est Européenes, 33, 1995, № 3–4, 219–229.
- Dujčev 1971 – D u j č e v, I. Medioevo bizantino-slavo. T. 3. Altri saggi di storia politica e letteraria [=Storia e letteratura. Raccolta di studi e testi 119]. Roma, 1971.
- Dvornik 1966 – D v o r n i k, F. Early Christian and Byzantine Political Philosophy. Origins and Background. Vol. 1–2. [=Dumbarton Oaks Studies, 9]. Washington, 1966.
- Emminger 1913 – E m m i n g e r, K. Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln. Bd. 2. Die spätmittelalterliche Übersetzung der Demonicea. Bd. 3. Βασιλείου κεφάλαια παραινετικά. Diss. München, 1913.
- Frohne 1985 – F r o h n e, R. Untersuchungen zu den Quellen und zur Wirkungsgeschichte des ersten byzantinischen Fürstenspiegel. Dissertation. Tübingen, 1985.
- Gombocz 1912 – G o m b o c z, Z. Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache [= Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 30]. Helsinki, 1912.
- Henry 1967 – P a t r i c H e n r y III. A Mirror for Justinian: the Ekthesis of Agapetos Diaconus. – Greek, Roman and Byzantine Studies, 8, 1967, № 4, 281–308.
- Hunger 1965 – H u n g e r, H. Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur. Graz–Wien–Köln, 1965.
- Hunger 1978 – H u n g e r, H. Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. Bd. 1. München, 1978.
- Hunt 1993 – H u n t, P. Ivan IV's Personal Mythology of Kingship. – Slavic Review 52, Winter, 1993, No. 4, 769–809.
- Iangevalia 1995 – Agapito Diacono. Scheda regia. Introduzione, testocritico, versione italiana, note e indici, a cura di F. Iangevalia. Messina, 1995.
- Jeffreys, Kazhdan 1991 – J e f f r e y s, E. M., A. K a z h d a n. Mirror of Princes. – ODB. Vol. 2, 1379–1380.
- Jenkins, Westerink 1973 – Nicholas I Patriarch of Constantinople. Letters. Greek text and English translation by R. J. H. Jenkins and L. G. Westerink [=Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 6]. Washington, 1973.
- Kapitánffy 1994 – K a p i t á n f f y, I. Justinian and Agapetus. – Acta Antiqua et Archaeologica (Szeged), 26, 1994, 65–70.
- Laourdas, Westerink 1983 – Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphiloquia. Vol. 1. Epistularum pars prima. Recenserunt B. Laourdas et G. Westerink. Lipsiae, 1983.
- LLPSI – Lexicon linguae palaeoslavicae. T. 1–45. Praha, 1958–1995.
- Loud 1978 – L o u d, G. A Re-examination of the 'Coronation' of Symeon of Bulgaria in 913. – Journal of Theological Studies, N. S. Vol. 29, 1978, № 1, 109–120.
- Mango 1980 – M a n g o, C. Byzantium. The Empire of New Rome. London, 1980.
- Nicol 1991 – N i c o l, D. Byzantine Political Thought. – The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350 – c. 1450. Cambridge, 1991, 51–79.
- ODB – The Oxford Dictionary of Byzantium. Vol. 1–3. New York – Oxford, 1991.
- O'Meara 1991 – O' M e a r a, D. Philosophy. – ODB. Vol. 3, 1658–1660.
- Peers 1997 – P e e r s, G. Patriarchal Politics in the Paris Gregory (B. N. gr. 510). – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 47, 1997, 51–71.
- PG – Patrologiae cursus completus, accurante J.-P. M i g n e. Series Graeca. Parisiis 1857–1866.
- Praechter 1893 – P r a e c h t e r, K. Der Roman Barlaam und Joasaph in seinem Verhältnis zu Agapets Königsspiegel. – Byzantinische Zeitschrift, 2, 1893, 444–460.

- Praechter 1905 – P r a e c h t e r, K. Antikes in der Grabrede des Georgios Akropolites auf Johannes Dukas. – *Byzantinische Zeitschrift*, 14, 1905, 479–494.
- Praechter 1908 – P r a e c h t e r, K. “Antonio Bellomo, Agapeto diacono e la sua scheda regia...Bari, 1906”. – *Byzantinische Zeitschrift*, 17, 1908, 152–164.
- Prinzing 1988 – P r i n z i n g, G. Beobachtungen zu “Integrierten” Fürstenspiegeln der Byzantiner. – *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 38, 1988, 1–31.
- Pritsak 1957 – P r i t s a k, O. Bolgarische Etymologien. – *Ural-Altische Jahrbücher*, 29, 1957, 212–213.
- Reinhart 1995 – R e i n h a r t, J. Zur Quellenkunde von Mikloschichs *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*: die Dezembermenäe der Österreichischen Nationalbibliothek (cod. Vindob. slav. 33). – *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 41, 1995, 193–197.
- Riedinger 1995 – Agapetos Diakonos. *Der Fürstenspiegel für Kaiser Iustinianós*. Erstmals kritisch herausgegeben von R. Riedinger. Athen, 1995.
- Šafarik 1845 – Š a f a r í k, P. “Radices linguae Slovenicae veteris dialecti. Scripsit Fr. Miklosich... Lipsiae in libraria Weidmania, 1845”. – *Časopis Českeho Museum*, 19, 1845, 505–508.
- Ševčenko 1954 – Š e v č e n k o, I. A Neglected Byzantine Source of Muscovite Political Ideology. – *Harvard Slavic Studies*, 2, 1954, 141–179 [= Ševčenko 1991, 49–87].
- Ševčenko 1956 – Š e v č e n k o I. The Definition of Philosophy in the Life of Saint Constantine. – *For Roman Jacobson: Essays on the Occasion of His Sixtieth Birthday*, 11 October, 1956. The Hague, 1956, 449–457 [= Ševčenko 1991, 93–106].
- Ševčenko 1966 – Š e v č e n k o, I. On Some Sources of Prince Svjatoslav's *Izbornik* of the Year 1076. – *Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag*. München, 723–738 [repr. in: Ševčenko 1991, 241–261].
- Ševčenko 1974 – Š e v č e n k o, I. “Ljubomudrejšij Kyr” Agapit Diakon: On a Kievan Edition of a Byzantine Mirror of Princes. – *Recenzija*, 5, 1974, № 1 – Supplement (Fall–Winter, 1974), 1–32 [= Ševčenko 1991, 497–555].
- Ševčenko 1978 – Š e v č e n k o, I. Agapetus East and West: the Fate of a Byzantine “Mirror of Princes”. – *Revue des Études Sud-Est Européenes*, 16, 1978, № 1, 3–42 [= Ševčenko 1982, III].
- Ševčenko 1981 – Š e v č e n k o, I. Remarks on the Diffusion of Byzantine Scientific and Pseudo-Scientific Literature among the Orthodox Slavs. – *Slavonic and East European Review*, 59, 1981, № 3, 321–345 [= Ševčenko 1991, 585–616].
- Ševčenko 1982 – Š e v č e n k o, I. *Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World*. Variorum Reprints: London, 1982.
- Ševčenko 1991 – Š e v č e n k o, I. *Byzantium and the Slavs in Letters and Culture*. Cambridge–Napoli, 1991.
- Thomson 1989 – T h o m s o n, F. The Bulgarian Contribution to the Reception of Byzantine Culture in Kievan Rus': The Myths and the Enigma. – *Harvard Ukrainian Studies*, 12–13, 1988/1989, 214–261.
- Thomson 1993 – T h o m s o n, F. “Made in Russia”. A Survey of the Translations Allegedly Made in Kievan Russia. – *Millenium Russiae Christianae. Tausend Jahre Christliche Rußland 988–1988*. Vorträge des Symposiums anlässlich der Tausendjahrfeier der Christianisierung Rußlands in Münster vom 5. bis 9. Juli 1988. Herausgegeben von G. Birkfellner. Köln – Weimar – Wien, 1993, 295–354.
- Thomson 1993a – T h o m s o n, F. The Symeonic Florilegium – Problems of Its Origin, Content, Textology and Edition, Together with an English Translation of the Eulogy of Tzar Symeon. – *Palaeobulgarica*, 17, 1993, № 1, 37–53.
- Thomson 1993b – T h o m s o n, F. The Corpus of Slavonic Translations Available in Muscovy. The Cause of Old Russia's Intellectual Silence and a Contributory Factor to Muscovite Cultural Autarky. – *Christianity and the Eastern Slavs*. Vol. 1.

- Slavic Cultures in the Middle Ages. [= California Slavic Studies, 16]. Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1993, 179–214.
- Vašica, Vajs 1957 – Vašica, J., J. Vajs. Soupis staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze. Praha, 1957.
- Veder 1983 – Veder, W. The “Izbornik of John the Sinner”: a Compilation from Compilations. – ПОЛАТА КЪНИГОПИСЬНАТА, 8, 1983, 15–33.
- Veder 1994 – Veder, W. The Izbornik of 1076. – In: The Edificatory Prose of Kievan Rus'. Translated by W. R. Veder and with Introductions by W. R. Veder and A. A. Turilov. Harvard Library of Early Ukrainian Literature. English Translations. Vol. 6, XIII–XL.
- Veder 1995 – Veder, W. Der bulgarische Ursprung des Izbornik von 1076. – В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 10. С., 1995, 82–87.
- Woodward, Mattingly 1914 – St. John Damascene. Barlaam and Ioasaph. With an English translation by G. R. Woodward and H. Mattingly. London – New York, 1914.

Angel Nikolov (Sofia, Bulgaria)

THE OLD BULGARIAN TRANSLATION OF DEACON AGAPETOS' EXPOSITION OF HEADS OF ADVICE TO EMPEROR JUSTINIAN AND THE DEVELOPMENT OF THE IDEA OF THE BULGARIAN RULER'S DIGNITY AT THE END OF THE 9TH AND THE BEGINNING OF THE 10TH CENTURY

(Summary)

The article provides evidence that the identified by I. Ševčenko Old Bulgarian translation of Deacon Agapetos' mirror of princes Exposition of Heads of Advice to Emperor Justinian was written around the end of the 9th and the beginning of the 10th century. The image of Justinian as a god-elected, godlike and almighty emperor-philosopher, an embodiment of supreme Christian piety drawn by Agapetos was practically readdressed by the anonymous Bulgarian translator to Symeon I (893–927). The author of the article points to the existence of yet another (besides the three texts studied by Ševčenko) Slavonic translation of the Exposition made not later than the beginning of the 15th century. Published for the first time is the full version of the early 10th century Bulgarian translation of the Exposition following a Russian copy from the first half of the 15th century (State Historical Museum – Moscow, Synodal Collection, Cod. 489, f. 33v–47v) and including some variant readings from a 14th century Russian copy (State Historical Museum – Moscow, Uvarov's Collection, cod. 589, f. 140v–142v).